

о. І. Гриньох
СЛУГА БОЖИЙ АНДРЕЙ —
БЛАГОВІСНИК ЄДНОСТІ

EX LIBRIS

РОМАНА

В. БОЛГАТНИКОВ

о. І. Гриньох

**СЛУГА БОЖИЙ АНДРЕЙ —
БЛАГОВІСНИК ЄДНОСТИ**

о. ІВАН ГРИНЬОХ

СЛУГА БОЖИЙ АНДРЕЙ –
БЛАГОВІСНИК ЄДНОСТИ

Накладом автора

МЮНХЕН

1961

Ніщо не противиться виданню.
Мюнхен, 3 грудня 1960

о. Діонізій Кульчицький
Делегований Цензор

ч. 2831/АЕ
Дозволяється видати.
Мюнхен, 7 грудня 1960

† ПЛАТОН
Єпископ
Апостольський Екзарх

TULA-online.org

СУПРОВІДНЕ СЛОВО

Постать Слуги Божого Андрея настільки небуденна, що сучасні, без порозуміння чи зайвих вияснювань, під висловом «Великий Митрополит» розуміють саме Його, і з окресленням Великого увійде Він напевно в історію Української Церкви. Можна б додати, що більшість земляків Його Імення, прямо автоматично вже, назве в числі п'яти найзаслуженіших українців ХХ-го століття; на Заході ж Митрополит є найвідомішим подвижником церковної єдності. Неповторність — у винятковій всебічності обдарувань: серця, ума та волі. Це духове багатство спричинило, що Митрополит був рівночасно справжнім Князем Церкви та смиренним пастирем повіреного стада; тихим монахом у містичній контемпляції та палким реформатором; натхненним дослідником з пророчим видінням майбутнього та терпеливим учителем-виховником; щедрим меценатом культури та дбайливим опікуном немічних — хворих, вдів, сиріт; провідником та аскетом. Духовий портрет набирає ще тільки плястичности на тлі трагізму доби, в якій у повній величі виявилася тотожність слів і діл: Митрополит проповідував, але Він сам перший показував шлях, хоч би він навіть ішов через Голгофу... І було це в рівній мірі у розквіті сил, що й на склоні життя: Слуга Божий свого стада не опустив 1914-го року в хвилині російської інвазії і точно у чверть століття пізніше — у час грізного большевицького заливу. Колишній царський в'язень зумів з молодечею енергією і з особистим нараженням підготовляти свою Провінцію на 75-тім році життя до противу розкла-

дові, що його ніс із собою новий ворог Церкви та народу. І саме ця книжка виявляє, наскільки останні роки Митрополита були справжнім вінцем Його багатой діяльності. Правда, Провидіння заощадило самому Митрополитові стати свідком спустошення Провінції, але Він залишив її у стані готовости прийняти удари і протиставитися їм: це Він дав посів майбутніх Ісповідників, сам ні на мить не лякаючися терпіння ні офіри, а навпаки бажаючи жертвувати себе особисто за майбутнє Церкви та вірних в Україні.

Якщо в цих кількох рядках коротко пригадано, що Великий Митрополит дав для суспільности, то майже автоматично насувається питання, яка була її відповідь. Треба сказати, що Кир Андрей втішається серед української спільноти винятковою любов'ю та вдячністю. І мабуть не буде навіть ризиковним твердження, що почування суспільности у відношенні до «свого» Митрополита стоять у рівновазі до Його величини. Картини не сміє затемнити брак відомостей про наявні вияви пошани на Рідних Землях, — факт аж надто виправданий відомими умовами життя. Проте, для кого свідомість сили, яка пливе з молитовної єдності, не підпадає сумнівам, для того мусить бути очевидним, що не тільки поголовними молитвами наших братів та сестер можемо вияснити рідкісний факт, що беатифікаційний процес Слуги Божого Андрея розпочати вже в 14 років після Його смерті. Знову ж у вільному світі, де загал свобідно може висловлювати свої думки та почування, вияви пошани для Великого Покійного, що житиме вічно, є серед нашої суспільности загалні, як загалними є бажання, якнайбільше причинитися до прискорення прослави. А якщо відійти навіть від чисто релігійного моменту, то треба сказати, що постать Митрополита як Людини та Громадянина належить у нас до найменше оспорюваних постатей нашої сучасної історії, тобто Його заслуги знаходять найбільш загальне признание.

Прикметним для відзначування пам'яти Митрополита Андрея може бути факт, що скількість акаде-

мій чи святочних сходин з року на рік радше збільшується, що в певному сенсі могло б бути доказом, що до розуміння Його значення треба перспективи літ. Це твердження можна, покищо, висловити тільки з певним застереженням, бо ж смерть Митрополита наступила в справді дуже виняткову пору: безпосередньо після поновного приходу большевицьких військ на західньо-українські землі і безпосередньо перед початком переслідування Церкви. Серед суспільности на Рідних Землях і на еміграції панувала повна розгубленість, яка не дозволяла на відповідну концентрацію, потрібну для організування масових виявів пошани, що виявили б справжні почування осамітнених! До цього ж на чужині умови таборового життя з постійним почуттям певної тимчасовости довго спинювали пляновану на дальшу мету активність нашої громадськости. Але в міру стабілізування відносин святочні академії щораз частішають, а в деяких місцевостях витворюється зобов'язуючий звичай улаштувати щорічні вечорі у пошану Митрополита; до того роду місцевостей належить м. ін. Мюнхен, в якому академії правильно відбуваються від 1956 р. під традиційний день св. Андрея. Мюнхенській традиції завдячуємо в першу чергу постання пред'явленої книжки, якої автор був кількакратно прошений на головного прелегента. Підготовлюючи свої виступи, доповідач раз-у-раз заглиблювався у думки та творчість Слуги Божого, щоб у висліді дати цикл цінних студій про Митрополита, як Людину, Богослова та Апостола з'єдинення.

В поодинокі п'ятиліття смерти відзначаювання пам'яті скріплювалося, а спеціально урочисто випало — за ініціативою Українського Християнського Руху — 15-ліття (1959 р.), коли то крім 34 академій та сходин для українського громадянства у Західній Європі вперше улаштовано у поважній кількості академії для місцевого громадянства і при його активній допомозі. В тому році було у п'яти західноєвропейських країнах 8 академій для чужинців із загальною кількістю 13 доповідей, при чому 9 з них читали таки самі чуж-

жинці, — іноді високопоставлені церковні чи світські достойники. Проте, не зважаючи на ті досягнення у відзначуванні пам'яті, досі не зроблено основного: Українська спільнота не подбала про видання книги про життя та творчість Великого Митрополита. Вправді багато цінних доповідей з'явилося після прочитання їх у різних органах, вправді підготовлено вже деякі спеціальні студії, а в голландській мові з'явилася навіть поважна праця сестри Урсулі Схувер, але це не міняє факту, що ми самі досі не спромоглися після смерті Митрополита на систематичне опрацювання Його Постаті, зокрема на виложення Його думок. І це таки дуже поважне занедбання. Як-не-як, покоління, яке сьогодні відзначає пам'ять Митрополита — це все Його сучасники, безпосередньо імпресіоновані Його постаттю чи діяльністю; багато з тих сучасників виростало під безпосереднім впливом Митрополита. Якщо однак це покоління зачне відходити, то існує велика небезпека, що сама Постать Митрополита може зачати бліднути, — тим більше, що на Рідних Землях існує офіційна заборона поширювати Його культ, а то й навіть згадку про Нього (якщо ця згадка не є у спотвореній формі, що має знеславити пам'ять).

Вправді Кир Андрей залишив по собі багату духову спадщину у постаті друкованих творів чи готових до друку праць, але вони розсіяні, і вже тому для ширшого загалу недоступні. Взагалі на тому місці треба б підкреслити конечність зібрання, упорядкування і скоментованого повного видання творів Митрополита, яке могло б служити підставою основних та всебічних студій про творчість Слуги Божого. Бо слушно зауважує автор книжки, що «як апостол замирення і миротворення між східньою та західньою Церквами, як видатний знавець унійної проблематики і як невтомний покровитель християнського порозуміння Митрополит Шептицький є добре відомий на Сході і Заході. Але менше відомими є Його богословські думки». А на іншому місці говорить, яка то шкода, що думки Митрополита сьогодні завжди ще мало відомі у Вселенській Церкві, і тому

вони не зможуть мати належного впливу на праці підготовлюваного Вселенського Собору. Проте навіть таке видання не вистачає, бо ж «з-під пера Митрополита не появився жоден систематичний богословський твір», а Його думки розкидані в «проповідях, пастирських посланнях, безпосередніх розмовах та особистих листах, в закликах, напiмненнях та словах потiхи». Для зрозумiння тих думок треба насамперед iх систематичного викладу та наукової синтези.

Щойно на тому тлі можна уявити важливість цієї першої поважнішої спроби видати книжку, що мала б виповнити прогалину. Спроба тим цінніша, що вона, будучи початком, який стає звичайно інспірацією для других, вийшла одночасно з-під пера одної із найкомпетентніших у сучасну пору осіб: Автор належить до гурта тих наших богословів, які виростили під наглядом та виховним впливом Великого Митрополита і зберегли для Нього ідеалістичне захоплення юних літ. Згодом, після закінчення студій, о. д-р І. Гриньох мав змогу як викладач Української Католицької Богословської Академії (1935-39) та як академічний душпастир (1937-39) бути в безпосередній близькості Митрополита і нераз користати з Його порад та зауважень, як теж зблизька слідкувати за Його діяльністю — слідкувати оком зрілої вже людини. Тонке богословське знання, начитаність, нахил до наукової систематики, його соціологічне формування, але теж десятки років практичної громадської праці дозволяють авторові краще ніж будькому вникнути у глибину думок Митрополита, який сполучав у собі проникливість теоретика з інтуїцією практика. А наростання книжки впродовж років у виді доповідей не дозволяє, може, на повну суцільність систематичного викладу, але зате уможливає назрівання та постійне поглиблювання думки. З другого ж боку конечність виловити думку у доповідях для ширшої аудиторії приневолювала автора подбати — поруч із стислістю інтерпретації — про якнайбільшу приступність викладу, про ясність думки. В сумі книжка сполучила в собі глибину із прозорістю, що є справжньою

рідкістю. А останні її розділи, опрацьовані спеціально для видання (без потреби рахуватися із рівнем аудиторії), дали змогу у висновках наблизитися до справжньої синтези думок Великого Митрополита, зокрема в ділянці програми та практики зближення з православними.

Конечність говорити доповіді рік-у-рік перед сливе тою самою аудиторією мала ще одну корисну сторінку: Автор, не бажаючи повторятися, мусів з природи речі торкатися різних аспектів Постаті Митрополита. І так поруч з аналізою теорії й практики Митрополита, як Апостола Єдності, — її «Благовісника» та «Миротворця», — ми знаходимо свіжі зауваження про різні теологічні та соціологічні погляди Кир Андрея, але маємо теж і картину Митрополита, як Людини. Барвно змальована безпосередність Слуги Божого витьворює той настрій сердечности та тепла, який захоочує зразу ж до читання книги і який не опускає читача навіть тоді, коли йому приходитьсь вглибитися в більш складні питання.

Окремо варто відзначити, що книжка поставала і появляється збірним зусиллям: Автора-священника і мирян, як ініціаторів та інспіраторів вечорів. Символічно відзначене це й вступним словом до думок богослова, яке пише світська людина. Але запрошення прийняти участь у тому виданні прийняв я з глибокою радістю, — у свідомості, що саме в цей спосіб буде можна підкреслити загальність пошани, але теж вказати на ставлення самого Митрополита до мирян, яке було також промощуванням нових шляхів на десятиліття перед тим, як то обов'язок світського апостоляту стався самозрозумілим добром християнської оновленої громади. Хай же ці слова мирянина будуть висловом глибокої подяки за вказання нових шляхів для віруючої інтелігенції, але хай вони стануться рівночасно підкресленням тієї ролі, яку Великий Митрополит визначив світським апостолам, а яка то роля у змінених умовах набирає спеціальної ваги. Бо ж кожному сьогодні ясно, що у боротьбі за віднову України у Христі крок у крок із духовенством

мусітимуть іти і світські християни, просвічені світлом Христової Правди та озброєні теологічним знанням, щоб вони могли опрокинути в особистих зустрічах та дискусіях помилкові твердження історичного матеріалізму та марксистської діалектики. Але це вже відкриває інші обрії: конечність сумлінного вишколу до майбутнього завдання, — вишколу, що його повинні підготувати у дружній співпраці українські — богословські та ляїцистичні — наукові та дослідні центри. Саме того роду завдання ішло б по лінії вказівок Великого Митрополита, для Якого одним з найважливіших наказів була конечність кожнoчасно відповідати потребам хвилини — для служби вічним засадам! Цього найкращі докази маємо на сторінках цієї книжки, — в місцях, які малюють діяльність Слуги Божого безпосередньо після большевицької окупації. І дай Боже, щоб ця книжка, спричиняючися в нашій суспільності до пізнання думок Митрополита, дала нам змогу подікавити тими думками весь християнський світ у відповідальну хвилину Вселенського Собору, і щоб вона стала для нас одночасно вихідним пунктом шукання, як найкраще відповісти завданням хвилини відповідно до заповітів Великого Митрополита.

Володимир ЯНІВ

ВІД АВТОРА

Найціннішою спадщиною Слуги Божого Андрея, Митрополита Галицького, Архиепископа Львівського і Єпископа Кам'янця Подільського, є Його слово. Всі інші твори і зусилля Його трудолюбивого служіння Христовій Церкві та довіреному Його архипастирському піклуванню українському народові більше чи менше підлегли законам часу і носять на собі знам'я тлінної минулості. Слово, як дзеркало людського ума і думки, найдосконаліше відображає постать та особовість свого творця і носія. З другого боку, слово живе. Воно має в собі щось із вічності Божого Слова, бо людське слово є його тихим відгомонам у часі і просторі. Можливо, тому ми звикли говорити про слово, як про щось невміруще. І слово Слуги Божого Андрея, як відображення Його небуденної постаті та особовості, не вмерло з фізичним успінням Великого Митрополита. І хоч над могилою Слуги Божого Андрея сили темряви поставили чужу кустодію, Його слово і далі живе та промовляє до української християнської душі своєю переконливою мовою. Якраз оте слово Слуги Божого Андрея, так щедро посіяне в різних Його писаннях, було поштовхом для автора вже від багатьох років вглиблюватися в думки Митрополита Андрея, зокрема в його богословське мислення, і шукати там висвітлення цієї непересічної постаті в історії Христової Церкви в Україні.

На жаль, труднощі технічного характеру, як от відсутність опублікування більшості писань Слуги

ги Божого Андрея, незавершене упорядкування цієї спадщини і труднощі в користуванні архівними матеріалами, не дозволяють у скорому часі завершити повнішу документальну працю цього характеру. Зате за останні роки авторові доводилось з нагоди святкування пам'яткових роковин смерті і роковин Слуги Божого Андрея неодноразово виступити перед українською громадськістю з доповідями про Митрополита Андрея. Оце є генеза нарисів, що їх автор передає українському загалові сполучена з бажанням, щоб в українських дослідників, зокрема в дослідників-богословів, збудити зацікавлення та охоту до дальших ґрунтовних студій і праць над постаттю Слуги Божого Андрея, особливо в ділянці Його духової спадщини; і щоб у широких українських колах відсвіжити пам'ять про Великого Митрополита, щоб Його слово жило в наших душах та в нашій християнській свідомості і щоб назавжди воно було для всіх нас надхненням у нашому думанні і діянні.

Видаючи ці нариси, автор бажав би також бодай якоюсь дрібною мірою сплатити свій довг вдячності, пошани і подиву, а передусім своєї синівської любови, супроти свого незабутнього Вчителя, Добродія і Архипастиря.

У зв'язку з започаткуванням інформативного процесу для проголошення блаженним і святым Слуги Божого Андрея автор призначає весь дохід з видання цих нарисів на фонд Постуляції, а всіх читачів цих нарисів просить про молитву за славу Слуги Божого Андрея, Митрополита Галицького.

Мюнхен, Воскресіння Христове, 1961 р.

о. Іван Гриньох

ЙОГО «Я»

В місяці вересні 1939 року, коли столиця Західної України, оточена чужими полчищами, турботно очікувала грядущого невідомого, коли люди в понурих протилетунських схоронищах снували повні суперечностей думки і прогнози, коли неспокій та нервозність опановували все більше мешканців столиці, — в цей час була, мабуть, єдина людина, що й на ці, повні драматичної напруги події вміла дивитися з наскрізь іншої, бо Божої, позиції вічності і вміла зберегти повний спокій духа і ясний погляд пророка.

Маю на увазі нашого великого Митрополита Андрея, що, живучи на Святоюрській горі, вже цим самим фактом символічно знімався понад увесь гамір і галас воєнних дій і воєнної завірюхи у людських умах. Щоб ще виразніше наголосити це інше — неземне розуміння різних епізодів у великих, незглибимих плянах Божого провидіння та щоб таку оцінку передати другим, цей великий інтелект і пророк-святець на Святоюрській горі, попросив одного дня усіх священиків, що жили чи перебували в святоюрських забудованнях, зібратись у нього в палаті. І всі йшли в означену годину, сподіваючись почути від нашого Митрополита його думки та оцінки до акту-

альних подій та евентуальні вказівки й поради на найближче майбутнє. Всі думали й відчували так, як зрештою відчували тисячі та мільйони нашого народу в ці перші дні другої світової війни...

Яким же було здивування священників, яке межувало майже з розчаруванням, коли великий Митрополит, привітавши їх своєю приязною в глибоких очах усмішкою та попросивши зайняти місця, розкрив перед собою стару книгу і почав читати старечим спокійним голосом... В читаному не було ні згадки про воєнні дії, ні глибокодумних прогноз, ні вказівок чи порад... Перед Митрополитом лежала книга грецького філософа Платона... А Митрополит перегортав її сторінки, прочитував окремі тексти в грецькому оригіналі, перекладав їх на українську мову і пояснював... Тексти, в яких Платон викладав свій погляд про *безсмертність людської душі*...

Для тих, хто брав участь у моїх реколекційних науках у великопісний час 1956 року, цей деталь вже відомий, я тоді поставив його в початку своїх реколекційних проповідей. Сьогодні я знову вертаюсь до цього деталю, поперше, тому, що в ньому дуже наглядно й образово відзеркалюється духове «Я» Митрополита, його людська духовна істота, подруге, я хочу сьогодні кинути ще далі світло на те духове «Я» чи то на підставі пережитого у безпосередніх зустрічах, чи то на підставі документів, оригінальних листів Митрополита, датованих 1943 і 1944 роками, мабуть, останніх листів, які дісталися на захід перед його смертю.

Про великого Митрополита Андрія, про його життя, працю, заслуги на різних відтинках церковно-релігійного і національного життя багато

вже говорилося і писалося. Думаю, що постать Митрополита ще повністю не висвітлена і що нею ще будуть займатися різні дослідники. Не бажаючи повторяти відомих уже речей, зупинюсь на деяких деталях його багатого духового «Я», бо це творить справжню величину людини. Хто з Митрополитом зустрічався, той з певністю ствердить, що Митрополит був наскрізь — дозвольте цей вислів — «людською» людиною. Не було в ньому штучности, пози, не було отої перегороди, яка стоїть не раз між людьми чи то в формі достоїнства великої церковної, чи громадської гідности. Безпосередність, щирість, тепло, звичайний людський гумор, зацікавлення навіть дрібними радостями чи смутками співлюдини характеризували його духове «Я». Коли було зустрітись з Митрополитом Андреем, то відчувалося, як чужо звенять в його кімнаті слова «Ваша Ексцеленціє»; природніше й краще звучали слова «Високопреосвящений Владико», а водночас хотілося б звертатися «Дорогий Батьку»...

А все ж таки ця людина пар ексцелянс мала в своєму духовому «Я» щось, що її ставило понад пересічність, щось, що робило її *великою і небуденною* людиною. І це «щось» — це, поперше, вміння піднятися понад будні й реальність, які нас в даний момент оточують чи навіть повністю беруть в свої обійми, і, подруге, ця людина була наділена великим Божим даром бачити глибше, якщо мова про історичне минуле, вірніше й об'єктивніше та безпристрасно, якщо мова про теперішність, і вкінці багато далі, якщо брати до уваги прийдешнє...

Щоб висловити це образowo, скажу, що пересічна людина схоплює життя і над ним рефлектує, як подорожній, що дивиться на краєвид з

вікна поїзду. Незвичайність Митрополита Андрея в тому, що він вмів рефлектувати над картинами минулого, сучасного і майбутнього з високого лету літака. Цей дар відношення до всіх явищ, це вміння рефлектувати, оцінювати й бачити можна б назвати непересічною інтуїцією чи, висловлюючись теологічно, пророчою візією.

І саме з цієї причини глибина й ширина образу, що його мав перед своїми очима Митрополит, вникнення в усі нюанси цього образу, ґрунтовної розумової його аналізи й логічної інтерпретації зустрічаємо в духовому «Я» Митрополита й таке, що на людську масу чи на деякі її частини в першому моменті діє вражаюче, несподівано, заскакуюче, дивно, а інколи навіть чужо. І відсіля це парадоксальне явище: Митрополита любили й шанували свої і чужі, його цінили й подивлялися люди різних національностей, різних віровизнань та різних переконань... А водночас його не розуміли, не раз свої найближчі й чужі, приятелі і противники, католики і православні. Загальновідомим є факт, як цей великий Митрополит почував себе самотнім у сповненому людськими дрібними пристрастями двадцятому столітті... Не дивуймося цьому: людство цього століття просувається крізь життя приземним поїздом, Митрополит Андрей плив крізь нього надземним повітроплавом...

*

Пригадую собі перші реколекції в Духовній семінарії у Львові під керівництвом Митрополита Андрея, мабуть, в 1927 році. В своїх науках Митрополит говорив молодим студентам богослов'я про священниче звання й про перспективи, які кожного священника чекають. Спокійним, нецвітистим, радше сухим та переконливим стилем

змальшовував він перед нами не прекрасну ідилію, яка чекає священика, а тверде життя серед праці, трудів, в недостатчі, в переслідуванні аж до мучеництва включно. Багатьом із нас виглядали ці науки як глибока теоретична аскеза, призначена на школення характеру, але ніколи як недалека дійсна драма сотень і тисяч священиків... А Митрополит кінчив цей образ грядущої драми звичайними словами: Недалекий час, коли большевизм залле Європу... Як мені відомо, Митрополит повторяв цю думку, неначе віщу візію так довго, аж доки ця візія не стала дійсністю... Він бачив далі і глибше.

І саме на тлі цієї візії родилися Митрополитом інспіровані вимоги чи заохоти до адептів священничого звання, щоб бути приготованим на те нове, що має прийти. Вимоги, щоб кожний кандидат на священика вивчав якесь інше практичне звання — столярство, бухгалтерію, кооперацію, бжильництво чи будь-яке інше ремесло, щоб могли в кожній ситуації вмінням своїх рук забезпечити прожиток собі і своїй родині, а попри це виконувати свій священничий обов'язок. Багато людей між нашим громадянством не розуміли тоді думок та ідей Митрополита, невміло та незручно це питання замінено так, що, замість цього фахового звання, вистачало виказатися родинним матеріальним майном... Це було звичайне людське нерозуміння й непорозуміння. Митрополитові просвічував образ великого апостола народів і генія — ткача святого Павла... Історія визнала рацію Митрополитові, його візія здійснилася, а образ священика, що його малював колись Митрополит у своїй візії, став дійсністю на всіх просторах Советського Союзу...

Коли я вже при образі походу большевизму на Європу, пророкованого великим Митрополитом, зупинюся на оцінці політичної ситуації, яку дає Митрополит у своєму листі з 22 березня 1944 року, що носить наголовок «Апрош де большевизм» — «Наближення большевизму» (оригінали всіх листів писані французькою мовою). Дозволю собі пригадати, що в цей час все ще на західніх землях України жили сильні надії, що большевизм у своєму поході заломиться, що станеться щось несподіване, що наступить ще якийсь внутрішній переворот і т. д., і т. д. В українському підпіллі, що психологічно зрозуміло, плекалася віра у визвольні сили всіх народів, що її наглядним виявом була УПА та відділи поневолених народів; польське підпілля, до командування АКА і її політичного керівництва, т. зв. Великої чвірки й Делегатури ржонду на край включно, непохитно вірили, що большевики дійдуть тільки до кордонів 1939 року і ні кроку далі. До всього цього долучувалися ще й широко відомі оцінки, оперті на парапсихологічних сеансах, чи як хтось хоче — на явищах багатьох стигматизованих, таки в дуже близькому святоюрському оточенні, мовляв, стигматизована Стася в екстазі виразно сказала, що большевики не прийдуть і т. д. Прошу мене неправильно не розуміти, я на цьому місці не хочу входити в аналізу явищ стигматизацій ні теоретично, ні конкретно в відомих галицьких випадках. Мені йдеться тільки про те, щоб змалювати настрої, публічну опінію й оцінки, які кружляли серед загалу українського та й неукраїнського суспільства. А в тих настроях безсумнівно бажання, чуття, в великій мірі незарадність і страх не дозволяли на зрілу критичну оцінку. В джерелі цих оцінок були психози різного роду —

перечулене наскрізь волеве національне почуття, звичайний людський страх чи навіть релігійна містика... І в той час, коли один з священників, пізніший «подвижник возсоединенія» української католицької Церкви з російською православною Церквою бігав на подвір'ї св. Юра з палицею в руках та всім, хто збирався покидати Львів, витовкмачував на підставі заяв стигматизованих, щоб залишатися, бо большевики не прийдуть, в той час старенький Митрополит, замкнений в мурах своєї палати і прив'язаний недугою до свого фотелю, диктував своєму секретареві о. Грицаєві щось наскрізь інше: «Большевицька армія наближається до Львова. Стається правдоподібним, майже певним, що вони займуть місто, може навіть у вісьмох або десятих днях».

Психозу страху й настрої змальовує Митрополит наступними словами:

«Ця вістка сповняє страхом наших вірних. Всі інтелігенти, які впродовж цих останніх років кооперували з німцями, хоч би в спосіб найменш добровільний, є переконані, що вони наражені на певну смерть. Вони покидають місто чи край, щоб удатись в дальші сторони давньої Польщі, яка є менш zagrożена, чим Галичина. Втікачі чи евакуйовані з сіл, що їх зайняли большевики, оповідають, що большевики, негайно після вмаршування, вбивають всіх, кого оскаржать або заденунціують, навіть фальшиво, в будь-якій провині проти комунізму. Правда, ці звідомлення є досить суперечні, і не можна виробити собі вірного поняття, як поведуться большевики. Майже в усіх селах знаходяться люди, які прийшли з большевиками й залишилися в селах опісля в час німецької окупації. У всіх селах є також люди, які стали комуністами, потім залишилися і їх уважали як навернених комуністів. Поволі багато цих людей виявляє себе комуністами та очікує тільки приходу большевиків».

Вже з цієї ілюстрації бачимо, як скрупулятно, безпристрасно, зважуючи кожну вістку, правдива вона чи ні, старається Митрополит представити становище. Але свою найбільшу журбу висловлює Митрополит в наступному:

«Загальна паніка огортає священників. В 30 селах, зайнятих большевиками, 24 священники залишили свої місця осідку. Свій спосіб поведінки вони вияснюють — наказом залишити село, фізичною неможливістю лишатися або, вкінці, аргументами, які доводили б, що їм грозить певна смерть. Священникам, які не залишили своїх сіл, большевицька армія не робить нічого злого, зате в селах, залишених парохами, большевики палять і руйнують приходства. Ці втікачі прибувають до Львова і в більшості просять дозволу перейти до дієцезій, положених даліше на заході. Я роблю все можливе в моїх силах, щоб затримати цю еміграцію парохів, але дуже важко будь-що зробити. Пастирське послання, в якому пишеться про обов'язок т. зв. резиденції, чекає вже 15 днів у друкарні, яка тим часом зайнята працями для армії...»

З цих двох місць листа Митрополита Андрея наглядно видно його ставлення до проблеми масової втечі провідної верстви українського народу з рідних земель — насамперед інтелігенції, а далі священників. В свідомості, що весь народ мусить залишитися і в переконанні, що большевизм залле всі українські землі, ця втеча справляла Митрополитові велику журбу й біль. Виглядає, що всі аргументи — страх перед переслідуванням і навіть певною смертю, аргументи, які Митрополит дуже скрупулятно аналізує, Митрополита не переконували. На відтинку втечі інтелігентної верстви народу Митрополит не міг нічого зробити, натомість, як сам заявляє, робить все, щоб зупинити масову втечу духовенства, він видає пастирське послання й пригадує обов'язок витривати на

місці своєї душпастирської праці. Без сумніву, по-людськи беручи, і панічний страх і боязнь суб'єктивно могли давати виправдання.

Це інше духове «Я» Митрополита виявляється також в дальшій оцінці положення, поперше, відносно самого приходу большевиків і, подруге, відносно існування і дії збройних партизанських чи повстанських відділів. В загальній opinіi населення прихід большевиків був рівнозначний з повною катастрофою, в розумінні Митрополита цей прихід мав би мати і деякі позитиви; ось оригінальні слова Митрополита:

«Ми радше очікуємо моменту, коли німці залишать місто, бо ми переконані, що в цей час будуть мати місце найбільші надужиття не тільки з боку бандитського елемента. Не є правдоподібним, щоб німці, залишаючи місто, змушували населення залишити місто, але є майже певним, що вони (німці) заберуть все, що тільки зможуть: одяг, устаткування, машини і т. д. Це буде також час, в якому вони не будуть оглядатися на людське життя. Прихід большевиків буде, можливо, мати ту добру сторінку, що він закінчить анархію, яка тепер існує в цілій країні».

Тонке відчуття ладу і порядку диктують Митрополитові таку оцінку. Виходячи із цього, глибоко вкоріненого в духовому «Я» Митрополита почуття, треба розуміти й оцінку положення в німецькому запіллi в цілому:

«Всюди є збройні загони, що їх звать партизанами... В принципі розрізняються, хоч на ділі важко їх розрізнити, партизани комуністичні і націоналістичні, які діють досить подібними способами. Вкінці вирізняються ще правдиві збройні зграї, які вбивають тільки тому, щоб грабувати і обкрадати. Крім цього є повнісінько кримінальних елементів, що стараються лишень проливати кров. Є націоналісти українські і польські, є комуністи, зформовані з мішанини

різних національностей, в різних уніформах. Я снім є, що всі злочини проходять безкарно. В містах і в багатьох селах немає ні дня, ні ночі, щоб не поповнено якогось злочину. У Львові нараховується 200-300 трупів замордованих на добу. Між жертвами багато таких, що вбиті тільки з пімсти, пімсти часто наскрізь особистої...»

Митрополит орієнтувався в існуванні різного роду партизанських і повстанських відділів, його оцінка у всьому й особливо, якщо мова про український повстанський рух, стримана, він не попадає в захоплення, в емоційне вдоволення, бо він бачить іншу сторінку серед цього хаосу, який існував, він бачить, що в таких ситуаціях можуть діятися надуживання і злочини, що «всі злочини проходять безкарно». —

«Ці українські націоналісти називаються УПА (Українська Повстанча Армія). Важко сказати, яке є число цих повстанців. Навіть не досить відомо, хто є їх командиром. Здається, що це старшини з Великої України. Вояки — це націоналісти Волині і Галичини, але також багато противників комунізму з усіх націй, за винятком росіян, з давньої Росії.»

«Між комуністичними партизанами є велика кількість поляків і жидів. Їх зустрічають також разом з німецькими дезертирами у відділах справжніх бандитів...»

Змальовуючи отак жахливе положення на землях з українським католицьким населенням, Митрополит летить своїми думками на сусідню Холмську землю, звідкіля наспівають застрашаючі відомості. І як колись, коли на цій землі руйнувалися Божі храми, великий Митрополит протестував проти насильства й несправедливості, завдаваних нашим православним братам, так і тепер виливає він свій біль на папір. Той самий Митрополит, якого, на жаль, так часто й сьогодні не розуміють не чужі, але свої:

«З Холмської землі наспівають звідомлення, що там не тільки заподіяно злочини вбивств на користь антиукраїнської та антиправославної політики таємних польських партій, але що організовані загони партизан зруйнували та спалили цілі українські села. Православний архієпископ Холму виготовив меморіал, в якому гірко жалується на переслідування православних. Цей меморіал, правдоподібно написаний самим архієпископом та підписаний всіма членами консисторії, переходить цілу історію переслідувань нез'єдинених православних, починаючи їх Берестейською Унією 1596, яку згадує лишень з приводу релігійного шовінізму».

Митрополит і тут виявляє своє інше духове «Я», він стверджує тільки з жалем, що в меморіалі, в якому говориться про теперішню долю православних, вплетено якраз таку згадку про Берестейську Унію. Митрополит реферує далі: «Меморіал скаржиться, що на сто п'ятдесят парохів в дієцезії майже всі потерпіли від польських банд, 9 священників і 8 дяків замордовано. Меморіал наводить довгий список православних священників, формально переслідуваних бандами, що приходять 14, 10, 8 чи 5 разів до одного й того самого священника, щоб забрати в нього те, що ще в нього залишилося, або щоб просто бити його і його родину...»

Повз цю останню, змальовану Митрополитом болючу картину православної Церкви на Холмській землі, переходжу до іншого питання, що його заторкує Митрополит у листі з 18 березня 1944 року під наголовком «Українська автокефальна Церква». Загальновідомим є факт, що Митрополит Андрей увійшов уже в історію Вселенської Церкви як найбільший подвижник єдності Христової Церкви, чи, як багато говорять, Апостол Унії. Тому й не диво, що все, що діялося на

відтинку православної, нез'єдиненої з Апостольським Престолом Церкви, Митрополита інтересувало, що всі події він аналізував, давав їм належну оцінку, радів, коли там зазримчувався здоровий підхід до питань єдності й вселенськості Христової Церкви, болів невдачами, нерозумінням, браком апостольського духа. В цьому аспекті, з перспективи зближення чи віддалення можливостей реалізації Христового заповіту «да всі єдино будуть», (Ів. 17, 22) треба також дивитися на думки Митрополита, з яким познайомимось з уривків його наступного листа.

Стилем реферування згадує Митрополит відомий меморіал, підписаний у Варшаві всіма владиками Автокефальної Церкви у Варшаві. Прикрий для Митрополита сам факт перебування цих владик у Варшаві і зміст меморіалу, про який він говорить, що, за винятком підписів всіх владик, яких він перераховує «се мемоар на р'ен де б'ен емпортан» — «цей меморіал не містить нічого важливого». Про єпископів Автономної Церкви говорить таке:

«Вони формально відділилися від нього — московського патріярха, ба навіть писали пастирські послання проти нього, але це було тільки на те, щоб подобатися німцям. Тому їхне підпорядкування патріярхові, хоч є тільки супозицією, але супозицією, більш ніж правдоподібною».

З одного боку Митрополит бачить ясно, що автономна Церква, духовний керівник якої Митрополит Алексій згинув, повністю підпорядкована московському патріярхові, що виконує свої функції з волі большевицької Москви, з другого боку, Митрополит бачить також усі слабкі сторони української автокефалії. До них він зараховує перебування владик у Варшаві, факт, що автоке-

фальним владикам, які прибули до Львова, не дозволено з приводу мовних різниць служити богослужби у Львівській православній церкві, що автокефальні владика зверталися зо дозволом служити ці богослуження до Архиепископа Паладія, що треба було аж окремого декрету єпископів давньої Польщі та що навіть після цього декрету було багато труднощів в допущенні до служення. Дальшим болючим фактом було те, що німці не дозволили владикам залишатися у Львові, а визначили їм на місця побуту Варшаву та Холм, та що — «єпископ Холму не хотів прийняти своїх колег».

Та крім недотач правної натури Митрополит бачить й інші недотачі наскрізь внутрішнього характеру, і хоч ці недотачі зрозумілі, все ж це не змінє самого питання:

«Недотача проповідництва це їх капітальний брак, що його вірні добре відчувають. І не можна сподіватися великих змін на краще, тому що більшість єпископів і архієпископів — це люди світські, професори, які в більшості мають недостатне знання теології і канонічного права...»

Та не зважаючи на це, Митрополит бачить і деякі ясні проблески, якщо йдеться про перспективу єдності Христової Церкви:

«Все духовенство цієї автокефальної Церкви виємігрувало та переїздило через нашу країну, лишаючись тут кілька тижнів або й кілька місяців. Ми могли ствердити також, що ці священники мають менше упереджень супроти Вселенської Церкви, як духовенство давньої синодальної Церкви. Але вони мають їх ще досить багато. Вони визнають, що ми, як вони нас називають, греко-католики, що ми не є поляками і не служимо по-польськи, як це наказували часто вірити православним давньої Росії. Вони визнають в нас українців східнього обряду. Але в цьому обряді вони зауважують багато деталів, які їх прямо ляка-

ють. Вони незвичайно прив'язані до традицій і до обрядових звичаїв, які у більшій частині не належать до того, що ми звемо візантійським обрядом. Не знаходячи цих звичаїв у нас, вони згрішуються. Але вони далі відвідують наші церкви, слухають наших проповідей, беруть навіть участь в наших реколекціях...»

Ці зауваги Митрополита, Апостола Єдності, незвичайно важливі для нас усіх, в тому числі і католиків і православних. Ідея церковної єдності в цілому, і на нашій землі зокрема, може бути колись в далекому майбутньому реалізована не засобом сили і не засобами, побудованими на неправді і на пересудах, на упередженнях. Митрополит бачив ці упередження і знав джерело їхнього походження, ним була російська Москва. Він бачив також і слабості української католицької Церкви, те, що «шокувало» наших православних братів. І тому роками боровся за те, щоб нашій Церкві привернути давню обрядово-літургічну чистоту. Та Митрополит і до обрядової чистоти підходив не механічно: не все, що було в синодальній російській церкві, було відзеркаленням візантійських та українських традицій. Тому в очищенні обряду потрібна глибока студія й основна аналіза. І тому Митрополит не задивлявся в сучасне московське православ'я і його обрядово-літургічні форми, він йшов в добу великого Митрополита Петра Могили й там шукав вихідної спільної бази для всієї української Церкви, католицької і православної... І в цьому також виявляється оте інше, глибоке духове «Я» Великого Митрополита Андрея...

Заки перейду до аналізу останнього листа Митрополита, хочу згадати, неначе вступ до цієї проблематики, один дуже цікавий деталь, що кидає

світло на духову істоту Митрополита. Про унійну працю Митрополита загально знають, зате мало, а може й цілком невідоме його апостольство серед жидів і його заходи для навернення їх до вселенської Христової Церкви. Питання апостолування серед жидів майже не існує в цілій Христовій Церкві. Жидів, можна сказати, якось тихцем відписано від співучасті в Христовому царстві на землі. Вже сам факт, що Митрополит цікавився цим апостольством, характеристичний для постаті Митрополита. Ще цікавіша концепція Митрополита в цьому питанні. Явища індивідуального навернення жидів на християнську віру відомі в цілому світі, але разом з таким наверненням кожний жид в національному розумінні переставав бути жидом. Він ставав автоматично через св. Тайну хрищення поляком, німцем, українцем, французом і т. д. так, неначе б хрищення не тільки впроваджувало до Христової Церкви, але й до іншої національності... Відомо з перших віків християнства, що були т. зв. юдеохристияни, отже жиди за національною приналежністю, християни за віровизнанням. Відомо, що й сьогодні в Ізраїлі є жиди християнського віровизнання. Натомість жиди в діяспорі денационалізувалися з прийняттям християнства. Це було дуже наочним в державах багатонаціонального типу, як, наприклад, у передвоєнній Польщі; де жид доти залишався жидом, доки був «мойсеевого віровизнання». З моментом, коли він ставав «віровизнання римсько-католицького», автоматично «перероджувався» на поляка. Митрополит воскресив думку про творення жидівських християнських громад, юдеохристиян для навернення жидів і цю думку старався реалізувати в житті. Мені відомо, що у Львові вже існувала така громада, що навіть один священник

був призначений як її душпастир, знаю також, що Митрополит шукав обрядової розв'язки цього питання. І в цьому незначному деталі також виявляється оте інше духове «Я» Митрополита Андрея.

Вкінці переходжу до думок останнього документу, на якому хочу сьогодні ще зупинитися, документу, що на першій сторінці має дату 14 серпня 1943 року, а на останній, як день викінчення — 24 листопада 1943 року. Увесь лист присвячений положенню й перспективам унійної праці, ілюструючи це питання одною одиницею — білоруською Церквою. Звідсіля і назва листа «Екзархат Білоруси». Коли Митрополит вибрав якраз таку тему, то, мабуть, тому, що, поперше, Білорусь — це колиска ідеї церковної єдності на європейському Сході, подруге, тому, що драма білоруського народу і білоруської церкви найкраще відзеркалює увесь трагізм унійної ідеї, потріте, тому, що якраз на білоруській землі всі елементи можливої суб'єктивної оцінки з боку Митрополита не існують. В усій білоруській драмі акторами не є ні українська католицька, ні українська православна Церква, ні українські національно-політичні тенденції... Йдеться про живий організм малого білоруського народу, який переживає страшну трагедію, спричинену кимось стороннім. А цим стороннім на церковно-релігійному відтинку є російське православ'є і польський католицизм, на політично-національному відтинку — російський і польський імперіялізми.

Аналіза в історичному і сучасному аспектах написана Митрополитом з такою переконливістю і з такою любов'ю до білоруської нації, що цей твір можна зарахувати до шедеврів написаного Митрополитом слова. І я не знаю, чи наші білоруські брати мали в недалекому минулому тако-

го оборонця свого національного і церковно-релігійного життя, як ним був Митрополит Андрей.

Для нас, українців, цей лист тим важливіший, що він кидає дуже ясне світло на духове «Я» Митрополита, але й тим, що він стає для нас пересторогою перед вузькістю, перед засліпленістю в багатьох питаннях нашого, в тому числі й церковно-релігійного, життя, він перестерігає нас перед трагічними помилками історичних і сучасних оцінок, перед помилками, що можуть коштувати життя і Церкви і нації.

«Католицький клір, — пише Митрополит, — обох обрядів пережив таке переслідування, яке чи то через смерть, чи то через ув'язнення довело до зникнення такого великого числа священників, що майже певним, що вся праця для церковної єдності є прямо здавлена і що недоцільно і навіть неможливо її починати.

«З причин, які важко зрозуміти, православні виявляють себе такими фанатичними ворогами Унії, що розумніше є заждати, поки з кінцем війни становище виясниться. Нещастям є, що більша частина білорусів дивляться на історичну унію 16 століття як на одно з нещасть білоруської нації. Це незаперечний факт, що завдяки політиці Катерини II велике число уніятів, духовенства і вірних перейшло на латинський обряд, щоб зберегти віру. Ці латинські католики білоруські національності були знову ж виставлені на польонізаційну політику високого польського кліру впродовж півтора століття. З цієї причини білоруси втратили велику кількість вірних, які просто стались поляками. З приводу такої політики і в теперішньому часі білоруська нація стоїть перед постійною загрозою втрати великої кількості душ.

«З уваги на те, що в російській імперії уряд не толерував національного білоруського руху, білоруська нація тратила на два боки, тобто — білоруси православні ставали росіянами, білоруси католики робилися поляками. Це було щось в роді національного

переслідування, що руйнувало націю з двох сторін. Та, не зважаючи на ці переслідування, національний білоруський рух мав завжди своїх прихильників більше серед католиків, як серед православних. Вони були справді далеко від того, щоб бути шовіністичними націоналістами — оцих кілька священників і інтелігентів, що були репрезентантами відродження білоруської національності. Вони не бажали нічого більше, як катехизму і проповідей мовою, якою говорить народ. На цю вимогу національного руху наспіла відповідь з двох сторін, з православної і католицької, мовляв, народ розуміє настільки по-російськи і по-польськи, що зайвими є катехизм і проповіді його мовою. Російська сторона не дискутувала: всіх білорусів зроблено православними за декретом, „по указу”. З католицької сторони впоювано в народ, щоб повірив, що мовою простолюддя не можна послуговуватися в молитві і в навчанні катехизму, що народна мова добра в полі на роботах, в кухні та для лайки».

З такого історичного конспекту білоруського питання Митрополит переходить в сучасне:

«З двох сторін-фронтів роблять Унію і католицьку Церкву одіозною для білорусів: з одного боку, німці не дозволяють послуговуватися польською мовою в білоруських парохіях дієцезій Менська і Вильні. Але, як твердять білоруси, польський клір, який обслуговував всі важливі парохії і завжди осягав те, щоб білоруських священників давати до польських або литовських парохій, де вони не могли працювати для білоруського народу, цей польський клір, правда, проповідує по-білоруськи, але робить з мови карикатуру, раз тому, що мови добре не знає, а друге тому, що білоруської не вважає справжньою мовою... Православні стараються національне питання використати для себе. Вони отримали від патріяршої Церкви в Москві митрополита і більше єпископів з деякою автономією, яку звать автокефалією і маскують перед народом і духовенством російський харак-

тер своєї роботи, закриваючись патріотичними й протикатолицькими ідеями...»

В дальшому Митрополит ілюструє весь хід московської православної пропаганди і стверджує:

«Поділ білорусів на дві і три різні конфесії є без сумніву нещастям для цієї бідної нації, але цей поділ спричинений політикою і переслідуванням з боку Катерини II і Миколи I...»

«Відродження церковної Єдності було б спонтанним і загальним, якби Польща не заінавагувала нових переслідувань білорусів латинського обряду і православних, які верталися до церковної єдності. Якщо однак, — з боєм говорить Митрополит, — в країні св. Йосафата і Йосифа Рутського ідея церковної єдності зробила такі малі поступи, то причина, здається в тому, що пекло нагромадило в цьому одному питанні стільки можливих труднощостей; і, здається, воно — пекло — в даному моменті тріюмфує...»

На жаль рамки цього вечора не дозволяють мені ілюструвати ще багато інших думок Митрополита Андрея. Я вже й так надужив терпеливість моїх шановних слухачів. Думаю, що й тих картин вистачає, щоб виробити собі поняття про велику людину, якою був Митрополит Андрей, і особливо про надземне, багате й незглибиме нам сучасним поколінням його ДУХОВЕ «Я» — . Моїм бажанням було б, щоб усі ми без різниць достоїнства, релігійних та вужчих національно-політичних переконань старалися, коли вже не зблизитися своїм способом думання до великого Митрополита нашої Церкви, то бодай, щоб ми хотіли його і його великі задуми розуміти...

І на закінчення: 1 листопада 1944 року відійшов від нас у вічність духовий велетень усього українського народу Митрополит Андрей. 1 листопада 1947 року вмер мученичою смертю Владика закарпатської української землі єпископ Теодор Ром-

жа після короткої, сповненої жертвенністю, всього трирічної архиерейської праці в найбільш бурхливі роки, які переживало останньо людство. Дивний збіг дат, чи, може, палець Божого Провидіння, щоб обидва духовні велетні вже з висот молились за одність і соборність української Церкви й нашого українського народу...

«І ПОЛІС ПНЕВМАТІКІ»

«Ідеалом нашого національного життя є наша рідна всенациональна хата — Батьківщина».

Здавалося б, що ці мною зацитовані слова взяті з будь-якої промови на наших святочних національних академіях, а може відписані із багатьох і численних декларацій тих чи тих політичних діячів. Тим часом я цитую ці слова з послання Митрополита Андрея, що мало увійти до ч. 2 Архиепархіяльних Відомостей Львівської Архиепархії за лютий 1942 року. Це послання, написане Митрополитом Андреем у грудні 1941 року, було skonфісковане німецькою окупаційною владою, ввійшло цілістю до матеріялів і декретів Архиепархіяльного Собору 1942 року і було у дещо змінений — не в самому змісті, але в термінології — формі наново опубліковане окремою відбиткою.

На екземплярі, призначеному для Ватиканського Архіву, Митрополит Андрей дає таку, власною рукою написану, завагу: «Послання skonфісковане з ч. 2 А.В. за 42 рік, *писане* так, щоб уникнути конфіскату».

Це «писання так, щоб уникнути конфіскату», вичувається вже в цитованому мною першому реченні Соборових декретів: Під «нашою рідною всенациональною Хатою-Батьківщиною» треба розуміти українську соборну й суверенну державу.

Спираючись на ці соборові матеріяли-декрети, я бажав би сьогодні ближче познайомити Високо-

достойних слухачів із думками Митрополита Андрея і його розумінням поняття держави, державного будівництва, його оцінки нашого державного будівництва в минулому і таких же перспектив державного будівництва в сучасному.

Думки Митрополита є так багаті, що можуть, на мою скромну думку, становити джерело детальних студій і дослідів для спеціалістів в соціальних, національно-економічних і політичних науках. Коли я берусь говорити на цю тему, то мені просвічують інші моменти: передусім ці думки Митрополита Андрея, які прийняті як декрети Архиепархіяльного Львівського Собору, є й сьогодні зобов'язуючими насамперед духовенство і вірних Львівської Архиепархії, далі, бодай в моральному розумінні, вони є зобов'язуючими духовенство й вірних всієї української Церкви, що є в єдності із Вселенською Христовою Церквою, бо Галицька Митрополія — це неначе колиска і Матірня Церква цілої нашої Церкви на всіх континентах земної кулі. Та передусім хочу говорити на цю тему з становища наскрізь церковно-богословського, бо, познайомившись з багатьма матеріалами і листами Митрополита Андрея, маю глибоке переконання, що Митрополит предкладає свої думки Соборові не як вчений соціолог, політик, державний муж, націонал-економ, але єдино як *церковний Учитель*, *Верховний Пастир* Христового стада і *Богослов-Мислитель*. Коли Митрополит Андрей говорить про такі речі, як держава, народ, державне будівництво, влада, форма правління і т. д., отже про речі, які деякі теоретики і практики цих ділянок знань неслухно вважають виключно своєю доменою, то робить це не тому, щоб статити політиком чи державним мужем, але тому, що цього вимагає від нього його розуміння Хри-

стової Церкви. Примарна ціль Церкви — це осв'ячення людини; але ж Церква це не щось абстрактне, не відірване від землі і від конкретної людини і її життєвих форм незалежне тіло. Христова Церква як живий таїнственный організм Христовий складається із живих, на даному просторі і в даній епосі і в даних конкретних умовах живучих вірних, які, крім свого освячення і скерування у вічність, мають тут на своєму цьогочасному етапі життя здійснити дуже конкретні завдання. І кожний свідомий християнин, кожний вірний Христової Церкви, що є елементарною частинкою того таїнственного Христового організму, має право почути голос свого Найвищого церковного Пастиря і Учителя в цих питаннях, які можуть мати вирішальний вплив на здійснення в досягненні його надприродного освячення. І знову ж цьому праву відповідає обов'язок Церковного Пастиря і Учителя кинути світло Божого Об'явлення на ці питання.

І саме так треба розуміти наступні думки Митрополита Андрея; як *світло кинене в темряву* різних проблем, світло, що його джерелом є глибоке вникнення цього непересічного ума, яким був Митрополит Андрей, в об'явлену Божу науку, що зберігається в Святому Письмі, в Отцях і Учителях церковних та якої проблиски зустрічаються також у великих геніїв людської мисли-думки. Думки Митрополита Андрея треба сприймати як щось в роді, в наших літургічних молитвах, звеличуваних, «і фотодобі лампадес» — «світоприємні свіщі» — «світлом сповнені лампади», чи щось в роді того евангельського світла, що світить в темряві — «то фос о ен ті скотія фені».

Вийшовши з твердження, що «ідеалом нашого національного життя» є наша суверенна держава,

Митрополит не тільки дає вияв своєї власної і свого Христового стада постави в наскрізь теоретичній сфері мислення. Він взиває зараз же все духовенство, «щоб працювало якнайправильніше над тим, щоб по наших силах спричинитися до здійснення цього ідеалу». Якщо вглибитися в значення цих слів Митрополита, який говорить це з позиції свого найвищого пастирського уряду в нашій Церкві, то приходить ствердити, що в світлі такого становища Митрополита Андрея праця і змагання наших вірних і духовенства переходить вже із сфери виключно громадянських і світських національно-політичних чеснот і якоюсь мірою входить у багато вищу надприродну сферу загально-християнських чеснот і обов'язків. Або інакше — праця для здійснення національного ідеалу вже не є лишень виявом більшого чи меншого патріотизму, тим більше не є вона в монопольному посіданні якоїсь однієї групи, вона є *вимогою і виявом справжньої християнської свідомості людини*. Ця праця і змагання овіяні благословенням й освяченням Церкви. У здійсненні нашого так Митрополитом окресленого християнського післанництва в державному будівництві бачить Митрополит незвичайні труднощі, що їх найзагальніше характеризує, як труднощі зовнішнього і внутрішнього порядку. У проблематику зовнішніх труднощостей Митрополит не входить, ствердивши тільки, що «не в нашій змозі усунути їх. Можемо тільки упросити ласку у Всевишнього Бога, в руках якого доля народів, щоб справи повів так, як бажаємо».

Але «навіть тоді, коли той дар із неба молитвами отримаємо і на нього заслужимо *вірним і совісним зберіганням* Божих заповідей, знайдеться пребагато внутрішніх труднощів, які треба буде

вже нам самим побороти, очевидно, *не без Божої благодаті*».

Вже ці слова характеризують Митрополита Андрея як людину, що говорить в повній свідомості своєї учительської й пастирської відповідальності. Кожне слово і кожна оцінка є скрупулятно дібрані й неначе на чутливій вазі відважені, а при цьому проникнуті отим Божим духом, що його не легко зустрінути в оцінках людей, яким бракує оцієї харизми світла з висот. Митрополит є людиною дуже реальних оцінок і тому, маючи перед очима ситуацію, в якій перебував український народ, що мав би здійснити ідеал побудови власної державности, вважає її такою важкою, що переборення цих перешкод зовнішнього порядку просто нам не під силу, коли будемо абстрагуватися від якогось особливого Промислу Божого Провидіння, в якого перебуває доля всіх народів. І тільки ставши на позиції непорушної віри в особливий Божий Промисл, можемо надіятися на цей дар з неба. Очевидно, в наших силах і спроможностях є отримати цей дар з неба, але до цього потрібно молитов не одиниць, а мільйонів народу, до цього потрібно внутрішнього переродження української людини, основу якого Митрополит вбачає *у вірному і совісному зберіганні Божих заповідей*.

В цих словах сказано дуже багато: привернення в нашому народі прав громадянства природного і Божого закону й вірне та совісне зберігання його — це передумова для здійснення національного ідеалу. Не якісь намістки-сурогати у формі модних маніфестів, програм, деклярацій, але такі *старий Мойсеїв декалог* мають стати власністю народу, що хоче братися за державне будівництво. Слухаючи ці слова Митрополита, чи не ба-

чимо знову образу Мойсея, що сходить з гори Синай і бачить, як дорогий йому народ, розбавлений танцює довкруги золотого тельця, забувши на Бога і не бачачи безлічі небезпек від ворогів, що загородили шлях до землі обітованої... *Скрижалі Божого завіту вручає своєму народові Мойсей...*

Поняття держави

Що розумів Митрополит під поняттям держави взагалі, це ілюструють його наступні слова:

«Завдання українського народу буде в тому, щоб створити такі суспільно-християнські умовини, які запевнювали б громадянам правдиве і стале щастя та мали досить внутрішньої сили, щоб поборювати відосередні тенденції внутрішнього розкладу і успішно захищати межі від зовнішніх ворогів. Такою могутньою і запевнюючою щастя всім громадянам організацією може бути Батьківщина тільки тоді, коли не буде цілістю, зложеною штучно з різних і різnorodних частин, а подібним до моноліту організмом, себто тілом, оживленим одним духом, що з внутрішньої життєвої сили розвивається, доповнює внутрішні браки і з природи є здоровим, сильним, свідомим своїх цілей, не тільки матеріальним, але й моральним тілом. Очевидно, те чим повинна бути всенаціональна Хата, може бути тільки ідеалом, який лише частинно народ може здійснити.

«Ніяка хата (державна), навіть національна не є в строгому значенні цього слова організмом, бо жодна держава не має внутрішнього одного життя, як це мусить мати кожний організм. Організм, твір природи, живе, розвивається і діє грою природних сил, що в ньому, і тільки в ньому знаходяться. Тому й кожний організм живе своїм життям: природа не видає мертвих організмів. А організація є твором людських рук. Її мета: створення тіла, яке по змозі найближче було б подібне до творів природи — організмів...»

На основі цього тексту хочу постаратися накреслити поняття держави в розумінні Митрополита. Насамперед Митрополит кидає нам перед очі образ-проекцію *ідеальної держави*. Вона характеризується тим, що не є якоюсь штучною, механічною цілістю, але «подібним до моноліту організмом, оживленим одним духом, живим і свідомим своїх цілей.» Далі ця держава, як ідеал, це не тільки матеріальне, але насамперед *моральне тіло*.

Життя, що нуртувало б у цьому організмі, повинно бути просякнуте суспільно-християнськими принципами. І щойно у висліді цього можна буде запевнити громадянам «правдиве і стале щастя», знеутралізувати відосередні тенденції внутрішнього розкладу і захистити державу від зовнішніх агресій.

Але водночас із тим Митрополит стверджує, що така держава залишиться тільки у сфері ідеалу і ніколи не буде повністю, а тільки частинно здійснена.

І тут насувається питання, чому Митрополит доходить до такого висновку... Відповідь дає частково сам Митрополит. Ідеальна проекція держави, по думці Митрополита, це твір, що мав би бути живим тілом-організмом; тіло-організм це знову твір природи, а держава — це безпосередньо твір людських рук. І як такі, навіть, коли б здавалося, що вони найближче відповідають законам природи, що мало місце при національних державах, не є організамами, бо не мають *одного* внутрішнього життя. Тому держава, з якою людина зустрічається в дійсності, була й залишиться тільки у сфері тих понять, до яких можна застосувати категорію *організації*, а не живого тіла-організму.

Щоб ще краще зрозуміти ці міркування Митрополита, хочу вказати на те, що в них живо відзеркалюється вся філософічна й теологічна різьба митрополичого ума, на якому грецька старовинна філософія, євангельське об'явлене вчення і середньовічна християнська філософічна думка, що залюбки шукала свого прототипу у грецькому філософічному мисленні, вирили свої незатерті сліди. Не бажаючи входити надто в деталі для ілюстрації того характеристичного ума Митрополита Андрея, що був шукачем Божої Софії від перших проблесків Її в старинних людських геніїв аж по сьогодні, все ж таки хочу підкреслити, що вже в розумінні і накресленні самого поняття держави зауважується в Митрополита Андрея незаперечний вплив філософії Платона, у якого дійсність, досконалість, вічність є тільки у відвічних ідеях, а все те, з чим зустрічаємося тут, у нашому космосі, це неначе відблиск, незвершений відблиск, слід чи тільки недосконала печать цих недосяжних ідей. Це розуміння нехристиянського філософа доповнює християнською благовістю просвічений ум Митрополита думкою, що кожний твір людських рук завжди лишиться у сфері більшої чи меншої недосконалости, бо досконалість сама собою є тільки властивістю Єдиного Бога. Коли до цього додати, як це знову нам відоме з інших листів Митрополита, як глибоко Митрополит був перейнятий першою вселюдською катастрофою упадку-гріха і з яким болем і жахом говорив про вину, що на себе стягає народ, який нехтує Божими заповідями, тоді думка Митрополита про те, що здійснення побудови ідеальної держави є в дану епоху, в часі і просторі, для людської спільноти непосильне, стане нам яснішою. І вкінці не забуваймо про те, що єдиним

справжнім великим організмом на землі є тільки Христова Церква, яка, згідно з Об'явленням, є Таїнственным Тілом Христа. Але цей організм лежить вже в іншій, не самою природою, а надприродою створеній сфері життя. Для народження такого організму треба воплощення Божого Слова, треба було відкуплення людського роду, треба було зіслання святого Духа. Цей організм вже не є твором людських рук, але плодом Божої Мудрости й даром Його благодаті...

Зілюструвавши отак поняття держави, з одного боку, як воно виглядає у сфері самої ідеї, і з другого — як воно може бути здійсненим у сфері природного порядку, Митрополит неначе бажає сказати: маючи перед собою в уяві своїй мистецький першовзір ідеального образу держави, старатися створити на землі можливо найвірнішу його копію — «створити тіло, яке по змозі якнайбільше було б подібним до творів природи-організмів».

Чим більше в державі подібности до живого організму, тим досконаліша держава. І створення *організмоподібної держави* вже лежить в границях людської спроможности, «бо така вже людська природа, — говорить Митрополит, — що в ній *силою природного права* постають поодинокі організми під діянням людської культури, себто праці людей над людською природою. Такі твори є такими... близькими організмам, що в них ті два поняття (організації і організму) майже зтираються... Такою організацією-організмом є родина, утворена не волею і умом людини, *але утворена за силами пророди і згідно з її законами*. Такою організацією-організмом є громада, себто злука людей, що живуть в одній місцевості та зв'язані з собою сусідством і спільнотою багатьох

потреб і інтересів. Вона (грумада) є твором людей, але так пристосованим до людської природи, до внутрішнього напруження її сил, її потреб, що є майже організмом. Звідси родина і громада є, сказати б, *протоплязмами, первісними клітинами, з яких складається людська суспільність...*»

В дальшому порядку перераховує Митрополит організамоподібні організації, до яких зараховує різні людські спільноти, товариства, об'єднання, професійні спілки, а вкінці говорить: «Такою організацією-організмом, *ще більше відбігаючим від першовзору, але все таки ще спертим на природні сили, можуть бути і держави, але легше ті малі держави, зложені з небагатьох, між собою зв'язаних сильними зв'язками солідарності громад...* Мудрість, з якою побудована така організація, може з неї робити такий твір, що має життєву силу правдивого організму...». Якщо брати політичний бік справи в такій оцінці держави, можна б спокійно ствердити, що Митрополит не був ентузіястом ніяких імперіальних колосів просто з тієї причини, що їх генеза не відповідала природному бігові суспільних процесів, вони творилися штучно й насильством при порушенні природних законів і, вкінці, їм завжди бракує духово-моральної єдності, що характеризує організамоподібні твори... Але мені цікавіший інший аспект мислення Митрополита про державу, а саме, — аспект філософічний і соціологічний. Немає сумніву, що такі міркування Митрополита стосовно держави і її постання стоять у своєму початку головне в Арістотелівській філософії. Про це особливо свідчить аналогія, якою користується Митрополит, порівнюючи державу з організмом, хоч (і це хочу зараз же відмітити) Митрополит не приймає арістотелівської тези про державу, ні

пізніше зформульованої думки про неї під впливом Арістотеля св. Томи.

Ось що говорить Арістотель до цього питання:

«Держава є за своєю природою раніша чим родина і окрема людина, тому, що цілість мусить бути раніше від частини. Коли усунути людину як щось ціле, тоді не може існувати ні нога, ні рука, хіба тільки номінально, як також камінну руку звемо рукою... З цього видно, що держава не тільки існує з природи, але й що вона є скоріше, ніж одиниця. Бо якщо одиниця у своєму відокремленні сама для себе не є самодостатньою, тоді її відношення до держави мусить бути таким самим, як відношення елементарних частин до цілоти, до якої вони належать... З цього ясно слідує, що держава належить до природою даних існуючих речей, а людина є за своєю природою державним еством (Зоон політікон). І тому той, хто з природи, а не тільки випадково живе поза державною спільнотою, є чимсь гіршим, чи радше є людиною, як та, котру описав Гомер, як людину без роду, без закону і без домашнього вогнища...»

Стільки Арістотель у своєму творі Політика 1,2.

Як бачимо, Митрополит, за винятком деякої аналогії й термінології, відбігає від Арістотелівського розуміння держави. Причина є в тому, що Арістотель перебуває в полоні своєї філософічної концепції, в якій частина все, що тільки має, має від цілоти, до якої належить, або інакше цілість є перед частиною. Коли б ми навіть визнали рацію Арістотелеві у відношенні до т. зв. логічного порядку, то важко з його тезою погодитися, якщо говорити про порядок, реально існуючий, та якщо взяти до уваги розвиток соціологічних процесів. Крім того, Арістотель так захоплений своєю ідеєю держави-спільноти, що, на його думку, людська спільнота просто органічно вростає у форму держави, яка щойно є справжньою *досконалою спільнотою*. Державний принцип стається

неначе душею організму. Саме в аристотелівській філософії треба шукати причини, чому у св. Томи немає якогось окремого суспільно-етичного трактату про родину або званеві групи чи стани. Якщо св. Тома говорить окремо про стани (духовний і монаший), то говорить про них не з становища соціологічного, але радше з становища церковного права. Натомість Митрополит Андрей виходить в своєму розумінні держави і її генези, маючи виключно перед очима реально існуючий порядок і весь соціологічний процес впродовж усієї історії людського роду та стоячи *дуже твердо на ґрунті природи і її законів*. І тому в Митрополита держава-організм — це *тільки недосяжний ідеал*. Родина, громада — це протоплазми людської спільноти взагалі; а держава, яка може постати, це насамперед *організація*, досконалість якої визначається її організаційністю. Правда, і Митрополит приймає думку Арістотеля про те, що людина є суспільним еством (зоон політікон), але не в розумінні Арістотеля, але наскрізь іншому. Митрополит пише: «Людина є еством суспільним (зоон політікон), як каже Арістотель, себто *має природний інстинкт*, що велить її шукати подібних до неї людей. У тих спільнотах людина шукає задоволення своїх потреб, яких не задовольє *ні родина, ні держава...*» Якщо вже шукати споріднення думок Митрополита, то треба вказати на те, що на них запримічується виразний вплив модерного соціального вчення Христової Церкви. Зокрема сліди впливів енциклік папів Льва XIII, Пія XI і Пія XII є дуже помітні. Ми вийшли б поза рамці цієї доповіді, хотівши перевести подрібно зіставлення думок Митрополита і думок останніх великих папів, вселенських архиереїв. Тому я тільки вкажу на основне цього модерного

християнського вчення, що стосується питання держави-спільноти. Насамперед, згідно з тим вченням, держави не можна вважати досконалою людською спільнотою, зрештою думка, яка відо-гравала роллю у філософічному мисленні св. Томи під незаперечним впливом Арістотеля. Держава є радше координуючою установою чи координую-чим принципом індивідуальних істот у суспіль-ному житті. З другого боку, в християнському ми-сленні держава залишається таки якоюсь спіль-нотою; а що спільнота мусить бути етичною ве-личиною, то в цей спосіб християнське вчення про державу рятує, у відрізненні від крайнього інди-відуалістичного мислення, соціально-етичний ідей-ний зміст держави, не зводячи її до виключно функційної координаційної машини. Це незвичай-но вдало формулював Пій XII у своїй різдвяній промові 1944 року, говорячи: «Держава містить і з'єднує в собі не механічно... безформне збіго-вище окремих осіб. Вона є розчленованою і коор-динуючою одністю дійсного народу і такою мусить залишитися».

Питання державної влади

З поняттям держави тісно в'яжеться питання державної влади: її походження, її носія, її мети й завдання й обов'язків, її форми і т. д.

Викладаючи своє розуміння тих понять, Ми-трополит говорив в цьому контексті про «христи-янські принципи, що відносяться до суверенного проводу».

а) Походження влади: «Провідна влада похо-дить від Бога, бо вона є природною консеквенцією людської природи і суспільного життя людини. Кажемо, що влада походить від Бога, від котрого

походить і природа і її природні змагання і потреби».

Думка, висловлена Митрополитом, є нічим іншим, як потвердженням традиційного навчання Христової Церкви, зрештою зформульована вже ап. Павлом у відомому посланні «До римлян», гл. XIII,1. Характеристичне те, що в обґрунтуванні цього твердження Митрополит не посилається виключно на ап. Павла, але вказує на уґрунтування цієї тези в самій природі і її законах. Такі міркування є консеквенцією вихідного твердження Митрополита, що держава, хоч не повністю досконала спільнота-організм, в більшій чи меншій мірі організмоподібний твір людської культури.

Як живо відповідає твердження Митрополита науці Христової Церкви, цитую для конфронтації текст з енцикліки Льва XII «Іммортале Деї»: «Державна влада, як зрештою сама суспільність, є уґрунтована в природі і має тому Бога як останню причину... Бо тільки Бог є найправдивішим і найвищим володарем речей, якому мусить бути підпорядкованим і служити все, що тільки є».

б) Носієм влади в розумінні Митрополита є весь народ — «та власть лежить у природі народу, себто цілого народу, не якоїсь поодинокі людини. Немає ніякої причини, чому одна людина або кілька чи більше їх могли б бути провідниками і іншим, собі рівним, наказувати. Народ може вибрати собі того чи тих, кому дає таку провідну владу, яку хоче».

З цих слів Митрополита є наскрізь ясними такі його міркування: народ, як спільнота, є твором, що спирається на природу і її закони розвитку людської суспільності. Приймаючи, що джерелом влади є Бог-Творець, Митрополит вказує на те, що з покликанням до життя національної спіль-

ноти, Творець вкладає цю владу в природу *цілого* народу як людської спільноти. Перед Творцем кожна людина є рівною в природних правах і обов'язках. Тому всякі концепції виростання чи *привласнення суверенної влади* окремими одиницями чи групами одиниць, при знехтуванні цього природного закону, не мають ніякого обґрунтування. В консеквенції Митрополит імпліците відкидає новомодні провідницькі чи монопартійні системи державного управління. Коли на цьому місці підкреслити — «імпліците відкидає», то це зрозуміле, коли зважимо, що Митрополит писав свої думки в грудні 1941 року в умовах німецької окупації і коли мусів писати так, щоб оминати конфіскації. Якщо додамо ще до того, під якою сильною психологічно-політичною пресією стояло тоді все наше національно-політичне життя, як і зрештою життя багатьох народів у світі, тоді щойно зрозуміємо далекосяжність слів Митрополита, його одвертість, мужність і відвагу... *плисти також проти модної течії.*

в) Форма влади: «... є природним правом народу встановити собі форму провідної влади, вибрати поміж різними формами — монархічною, олігархічною чи демократичною, зберігаючи собі ту участь у провідній частині, яку може виконувати виборами, себто голосуванням, а в деяких важніших справах т. зв. плебісцитами чи референдумами...»

Митрополит не висловлюється за якусь єдину форму державного управління, він не осуджує жодної з них, але він, як найвищий пастир і учитель нашої Церкви боронить одне:

В природі людини уґрунтовану свободу виявити свою волю без якогось зовнішнього насилья. Зведення людської особовости до бездушного ме-

ханізму, а народу як спільноти до нумеричної маси — це те, що Митрополит з усією рішучістю відкидає. Митрополит, як це зараз побачимо, зупиняється на різних формах державного управління. Він старається викрити їхні світла і тіні і приходиться до переконання, що немає досконалої форми управління, а причиною цього є слаба, немічна людська природа. І знову підтверджує Митрополит свою думку про недосконалість державної спільноти так, що людині залишається між різними недосконалістями вибирати те, що є меншим злом і криє в собі менше небезпек для самої людської особовості і для людської спільноти.

Ці думки такі цікаві, що хочу їх дослівно передати:

«Старий монархічний режим, в якому були збережені давні ще, середньовічні інституції, в якому було, безперечно, багато надуживань, але й багато здорових ще і життєздатних традицій, підкопала і повалила французька революція, оперта на принципи крайнього індивідуалізму і крайнього лібералізму... Руссо уявляв собі людську суспільність чи людство як масу одиниць, зв'язаних з цілістю тільки своєю волею (соціяльний контракт). Людство і кожна його частина в його очах не мали нічого органічного, вони були неначе купою піску, в якій кожне зеренце незалежне, несполучне органічно з іншими. Та теорія мусіла довести до хаосу, а передусім довела до того поняття, що авторитет це ніщо інше, як сума чисел і природніх сил. Така матеріялістична доктрина про всякий авторитет у державі спирає його завжди на брутальну силу маси і більшості. Таким робом матеріялізм перейшов із сфери космологічної на соціологію і політику. Після усунення Бога і Його закону на що ж можна було сперти державну владу, як не на всемогутність множення і на тих, що від імени тієї більшості говорили з тою перевагою, яку дає сила. Тимто із крайнього індивіду-

алізму переходиться до всемогутности держави, яку проповідує соціалізм. В практиці також нічим не обмежена свобода одиниці мусить довести до такого хаосу, з якого людей може вивести тільки автократизм всемогутньої держави. Так із лібералізму й індивідуалізму люди переходять до держави, що вважає себе за компетентну входити в усі найменші подробиці життя одиниць, хоче все нормувати, все бере в руки й одиницям не лишає вже ніякої свободи. Це тоталізм і етатизм... Ми перейшли просто в соціалістичну державу (від лібералізму й індивідуалізму), з монархічною, аристократичною чи демократичною формою, яку приймає держава і в якій владу має диктатор і партія, чи монопартія...

«Характеристичне... , що майже зовсім затираються форми державного і суспільного ладу, передачі ще старовинним світом. При кожній з тих форм управління, які розрізняє Арістотель, себто при монархії, олігархії чи демократії, державна влада може вважати себе за всемогутню і допроваджувати одиниці до цілковитої неволі або одиницям залишати свободу, що доходить і до крайности... В питаннях про управу держави вже не йдеться про те, чи формально держава є монархією, чи республікою, але про те, чи в ній є збережена слухна міра поміж правами і свободою одиниць та правами і владою держави...»

Як бачимо, Митрополит заторкує цілий ряд питань, які й сьогодні є предметом гарячих спорів, дискусій, наукових дослідів і аналіз. До таких питань належить поняття і роля маси, характер самого явища держави, джерело її походження, матеріалізм в концепції держави як спільноти, природне і позитивне право, окремі суспільні і політичні течії — індивідуалізм, лібералізм, соціалізм, тоталізм, етатизм. Митрополит *більше над замазанням понять і затратою їх прецизної ясности*. Словом, повна хаотизація людської думки, в якій опинилося людство. Єдиним виходом із

цього, просто рятунком самого здорового змісту держави-спільноти Митрополит вважає — *знайти і зберегти слушну міру поміж правами і свободою одиниць і правами і властю держави.*

Слушна міра в розумінні Митрополита — це те саме, що Арістотель називає «приписи чеснот».

«Воно — пише Митрополит, — ... виходить на те саме, і розділ Арістотеля не тратить свого значення, бо ... в добре організованій державі владу держить і виконує, за приписами чеснот, одна людина-монарх, або її виконують найкращі в народі, знову ж за приписами чеснот, — це влада аристократії чи олігархії, або вона так розкладена, що всі громадяни мають якусь участь у державній владі — це устрій демократичний... очевидно, також за приписами чеснот».

г) Згадавши ось так про чесноти, які можуть допомогти знайти слушну міру в балансуванні прав і обов'язків між одиницею і державною спільнотою, Митрополит переходить вже до іншого питання: до вимог і завдань, які стоять перед кожною владою, незалежно від форми державного устрою й управління.

«Перша і найзагальніша християнська вимога до влади — це те, щоб влада володіла за приписами чеснот.

«Ця вимога, — пише Митрополит, — з природи речі конечна — ... є найтрудніша до виконання. Досвід Європи... навчив нас, що незвичайно трудно знайти одного монарха, який не ставав би, бодай часом, т и р а н о м і все поведився б за чеснотою, служив би за приписами Євангелія...:

«Оскільки трудніше досягнути того, щоб усі громадяни виконували участь у державній владі за приписами чесноти... З цього виходить, що форма демократична приступна до найзагальніших спокус».

В своїх міркуваннях й рефлексіях про історичне минуле народів Митрополит спинився перед прикритим явищем: з одного боку, важко знайти од-

ного монарха, який би, бодай часом, не переставав служити згідно з приписами чеснот, з другого боку, усій суспільності, що складається з великої кількості одиниць, так важко заціпити чесноти, і тому постає небезпека спокуси через надуживання, викривлення й нечесне користування владою. В такій ситуації Митрополит бачить єдиний вихід: прийнявши в основі, що заціплення чеснот залишиться тільки у сфері постулятів, більше чи менше здійснимих, вибрати з різних недосконалих форм влади найменше небезпечну й загрозову. Тут знову зустрічаємося в Митрополита з тим характеристичним для нього душевним боєм в оцінках різних явищ людського життя. Це той самий душевний біль, що його бачимо в Митрополита в листах про церковне з'єднання і перспективи єдності всього християнського світу, це той самий душевний біль, що характеризував його оцінку дотеперішньої праці для ідеї християнського з'єдинення, це зрештою той самий душевний біль, що проявляється в Митрополита в його журбі за долю всього цивілізованого світу перед большевицькою загрозою.

«Тому при несправедливій владі, без чесноти, чим більше в ній єдності, тим більше народові шкоди. Тиранія більш небезпечна, ніж зіпсута аристократія або олігархія, а ця знову гірша і небезпечніша від демократії. З усіх лихих організацій влади зла демократія, яку називають загально демагогією, ще найменше шкідлива, а зіпсута монархія, що її називають тиранією, найбільше шкідлива. Причина цього ясна, бо в демагогії, коли множество... переслідує і гнітить силою числа, метою такого прямування є бодай добро більшого числа.

«А коли олігархія робить те саме, робить його для меншого числа, а тиранія робить те саме для добра тільки одного. Це все є тільки поясненням християнського принципу, що влада зобов'язує до служби.

Хто має владу, мусить дбати про добро тих, кому служить. Дбати про своє добро перед добром загалу — це надуживання кожної влади...»

Влада — це служба

І тут вже входимо в інший, дуже важливий і дуже конкретний обов'язок суверенної влади — обов'язок *служити* усій збірності. *Поняття влади як служіння* — це поняття наскрізь християнське, до речі, поняття, яке впродовж двох тисяч років християнської історії ще не зуміло ввійти в мислення християн. Владу ще й далі розуміють, як володіти, панувати, наказувати, жадати поклонів і служби від всіх собі підкорених. Деклярації про т. зв. володарські прикмети націй чи окремих одиниць, про «панівність», про імперіяльність і т. д. це ніщо інше, як модерне ідолопоклонство у сфері поняття влади в суспільності. Митрополит дуже чітко старається привернути християнське розуміння обов'язків влади і «владсть імущих»: «Керівна влада має за мету *служити* публічному добру, зберігати й боронити природну і правильну свободу громадян, родин і всіх стоваришень, фахових товариств, чи синдикатів, чи кооператив, чи всіх тих угруповань людей, які відповідають потребам людини і її свободі єднатися з іншими у виконванні своїх прав і обов'язків...»

Ця служба влади, як бачимо з слів Митрополита, виявляється перш усього в тому, що влада зберігає, а не нищить людську особовість, шанує свободу кожного громадянина, респектує, а навіть помагає окремим людям об'єднуватися в окремі суспільно-організаційні форми, що їх Митропо-

лит вважає чимсь більше подібним до організму, ніж сама держава.

Словом, Митрополитові просвічує те розуміння влади, яке неначе в зародку висловлене самим Христом Спасителем в Матея ХХ, 26-28: «Знаєте, що князі народів панують над ними і вельможі їх тиснуть. Не так буде між вами, а хто хоче між вами бути першим, нехай буде рабом. Бо Син Чоловічий не прийшов, щоб йому служити, але щоб послужити й душу свою дати за спасіння многих».

*

На цьому я закінчую першу частину свого нарису про концепцію державного будівництва Митрополита Андрея. Темою дальших частин є такі питання, як держава і Церква, відношення влади до Христової Церкви, відношення влади до інаквовіруючих і невіруючих, конкретна оцінка зрілості українського народу до державного будівництва, оцінка його недавнього минулого, тобто періоду т. зв. спроби державного будівництва в 17-18 роках, оцінка сучасного становища українського народу, тобто характер його національної свідомості і його національно-політичних виявів, характеристика української духовності, московсько-більшевицька отрута в українських душах, а вкінці велике завдання Христової Церкви, щоб врятувати покалічену душу українського народу й тим самим створити тривкий фундамент державного будівництва.

Всі ці думки Митрополита незвичайно цінні і цікаві, деякі його оцінки просто не тільки ревелюційні, але й сьогодні актуальні для нашого покаліченого еміграційного життя.

Закінчуючи першу частину, я хотів би резюмувати всі думки Слуги Божого Андрея, його концепцію держави в дуже ядерній формі: Чим біль-

ше вчитуватися в думки Митрополита, тим більше напрошується винайти для ідеї держави, яка просвічувала Митрополитові, якесь прецизне окреслення. І мені здається, що бодай частинно буду інтерпретатором мислення Митрополита, коли назву цю державу, знову ж черпаючи самі поняття з старовинної грецької лексики, куди так залюбки мандрував Митрополит, коли назву цю ідею держави в Митрополита «*І поліс пневматікі*» — «*християнською душею обдарована держава*» у відрізненні від «*І поліс саркікі*» — «*держава без душі*», цього масового продукту бездушного нехристиянського т. зв. модерного світу.

Тому й заголовком для моєї доповіді в 15 річницю післясмертних іменин Слуги Божого Андрея, заголовком, що його подаю щойно на закінчення доповіді, вибрав я: «*І поліс пневматікі — Християнською душею обдарована держава*» Слуги Божого Андрея.

З БОГОСЛОВСЬКОГО МИСЛЕННЯ МИТРОПОЛИТА АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО

«... Ледве чи можуть католицькі християни працювати для великого діла з'єдинення Східної Церкви з Католицькою Церквою, якщо вони не мають кінцевих знань про літургічні обряди, про звичаї і науку Східної Церкви. Їм навіть важко було б молитися за це величне діло, бо бажати можна тільки те, що пізнається і що розуміється... А наші молитви є чейже найчастіше нашими святими бажаннями, які ми скеровуємо до нашого Господа Бога...»

Ці слова я беру з статті, написаної Митрополитом Андреем Шептицьким п. з. «За єдність Церкви», статті, яка була опублікована як вступне слово до збірника «Християнський Схід — його дух і форма», що появився був на передодні другої світової війни. В тих словах Митрополита треба шукати причину моєї скромної спроби саме в тиждень молитви за єдність християн вглибитися в богословське мислення Митрополита і видобути на денне світло принаймні найважливіше з цього світу його богословської думки.

Докладніше знання богословських думок Митрополита напевно спричиняться до глибшого пізнання суті багатобічної проблематики ідеї церковної єдності. Бо ж пів сторіччя стояв цей великий Митрополит у рядах тих християн, для яких єдність усього християнського світу є най-

сердечнішим бажанням і зобов'язанням, життєвим завданням і Христовим дорученням, і він стояв серед них як їхній речник та надхненник, як великий апостол єдності і передусім як терпеливий богомолець за здійснення християнської єдності у світі. Як апостол замирення і миротворення між східною і західною Церквами, як видатний знавець унійної проблематики і як невтомний покровитель християнського порозуміння Митрополит Шептицький є добре відомий на Сході і Заході. Але менше відомими є його богословські думки. Причина для цього лежить, мабуть, у тому, що з-під пера Митрополита не появився жоден систематичний богословський твір, такий, як це сьогодні розуміється в сучасній теології. Митрополит не належить до категорії теперішніх науковців та дослідників у ділянці теології. Однак, не зважаючи на це, він все ж таки залишається видатним богословом, християнським мислителем та вчителем, якого, як окрему одноразову появу ХХ століття, радше треба б прилучити до великих Отців та Вчителів першої християнської доби. Пів сторіччя Митрополит діяв як князь Церкви, як архипастир української католицької Церкви. У виконуванні цього найвищого пастирського уряду він постійно навчав у проповідях, пастирських посланнях, безпосередніх розмовах та особистих листах, в закликах, нап'ямненнях та словах потіхи. Він передавав вірним науку Христову, євангеліє Господне.

Його духові не було чужим західне богословське мислення, але, з другого боку, в сприйманні, тлумаченні та розгляданні об'явлених християнських істин цей дух залишався вірним східній церковній ментальності і традиціям, які досягли свого розквіту в добу святих Отців Церкви. І власне тому

богословське мислення Митрополита посідає таку величезну вагність, зокрема для глибшого зрозуміння спільного, переданого нам багатства християнської мислі, яке ми маємо в Східній та Західній Церкві, але яке на Заході і Сході часто по різному сприймають, розуміють та тлумачать і якому дають різну закраску. Щоб це ще краще зрозуміти, я хотів би з'ясувати це при допомозі одного звичайного прикладу: як у Західній, так і в Східній Церкві служення святої Літургії стоїть в осередку релігійного життя і релігійних переживань; східні та західні християни зустрічаються у св. Літургії з тими самими істинами і з тим самим змістом християнської віри — з безкровною жертвою Господа Нашого Ісуса Христа, з небесною поживою у видах хліба та вина. Все ж таки до цього загального та спільного розуміння св. Літургії приходить ще специфічний нюанс: якщо мова про участь вірних, то християнський Захід дуже докладно окреслив *поняття приявности* — «ассистенція» в Богослуженні, а зате християнський Схід вирізьбив *поняття сослужителів* — «*синлітургізантес*», при чому мова йде не тільки про *сослуження* священників, але також якоюсь мірою і про *сослуження* вірних. На одному фундаменті універсальної християнської істини пересуваються окремі наголоси. Та чи не приходить тут до вияву повнота одного спільного християнського мислення, що в своєму багатстві і можливостях вияву залишається невичерпним?

Як повище вже згадано, Митрополит не залишив ніодного суцільного богословського твору. Його богословські думки розсіпані в його писаннях, здебільша пастирського характеру. Але ці думки можна зібрати разом як малі мозаїкові камінці і з них збудувати цілий богословський утвір, в яко-

му буде відзеркалений весь світ богословського мислення Митрополита. З цього утвору я вибираю сьогодні тільки деякі мозаїкові камінці, які є характеристичними як для способу думання Митрополита, так і для богословського напрямку думок християнського Сходу.

I

Істота Бога — Пресвята Тройця

Найбільш улюбленим богословським предметом, в який Митрополит заглиблюється, є Пресвята Тройця. Зрештою такий спосіб розважання є характеристичний для цілої східної християнської теології. Дехто з західних теологів бачить в цьому щось дивне і щось таке, що його треба хіба розуміти як втечу у світ абстрактного. Якщо однак ближче приглянутися цьому явищу, то таке однобічне розуміння є далеким від справжньої істини. Нам не вільно забувати — і ми завжди мусимо бути цього свідомі — що Пресвята Тройця, це одна з найважливіших й основних істин християнського об'явлення. Тому не має в тім нічого дивного, що великі християнські мислителі займалися від давен-давна цим таїнством Божої сутності і Божого життя. Коли ще при тому подумати, що з точки зору християнського світобачення земля, космос, людина, взагалі все створіння має тільки проминаючий і часовий характер, тоді Триєдиний Бог залишається *єдиною справжньою дійсністю, єдиним реалітетом*. Роздумування над цим реалітетом, спроба людини піднятися до цього реалітету, вникнути в нього й досліджувати його, не є тому втечею в абстрактне, але

навпаки така постава, це радше вияв людської туги і бажання — перемогти минуще і часове в *єдиній справжній дійсності Триєдиного Бога*. І Митрополит бачить в Пресвятій Тройці повноту Божого життя. Його ум бере в полон Божа Мудрість «аїя софія», вічне Слово — «Логос», Божа любов, Божий Дух «пневма айон» — у цьому Божому житті, у Божій істоті. Іншими словами, динамічне життя Триєдиного Бога, а не в такій мірі «статичні атрибути» Божої природи, стоїть на передньому пляні богословського мислення Митрополита.

Глибоке почитання Митрополита до Пресвятої Тройці є так зворушливим і так знаменним для його духа, що можна б сміливо говорити про *залюбленість* Митрополита в таїнство Триєдиного Бога. Вже сам факт, що Митрополит встановив як головну тему епархіяльного Синоду в 1940 р., який відбувався в періоді першої російсько-більшевицької окупації західньо-українських земель, тему — «*Почитання Пресвятої Тройці*», вже цей сам факт дає найкраще свідоцтво почитання і залюбленості Митрополита в цьому предметі.

Щоб дати можливість прислухатися до думок Митрополита в цій матерії, наводимо тільки одне із багатьох місць його писань. В заключній промові до соборових отців вже згаданого епархіяльного Синоду Митрополит так формулює свої думки:

«На цьому соборі 1940-го року ми пробували дати вислів фундаментальній правді християнства, а іменно цій правді, що Всемогучому Богові належиться не тільки перше, але виключне місце в нашому житті і в нашому діянні. Цілий рік ми застановлялись над Його правами... це значить, над тим, що Йому

належить не тому, що Він цього вимагає, але з приводу Його внутрішньої природи, з приводу Його істоти в ній самій. Ми застановлялися над правами Всемогучого і Триєдиного Бога в такий спосіб і в такому стилі, неначе б нас взагалі на світі не було... Всі соборові засідання були неначе пояснення до нашого чудового літургійного зазиву святої Літургії: „євлоімені і васілія ту патрос ке ту ію ке ту аію пневматос” — „благословенно царство Отца і Сина і Святого Духа...”»

Для ума сьогоднішньої модерної людини, яка скеровує всю свою увагу на часове і матеріяльне, приходиться важко розуміти цей характеристичний гін віруючої християнської душі. Боже Таїнство, істота і життя Бога, являються їй чимсь надто абстрактним, чимсь за далеко віддаленим, чимсь невловимим і мало конкретним, наявним. В противенстві до цього зісвітченого ума вирізняється благодаттю Святого Духа просвічений ум віруючого християнина, як зрештою кожної віруючої людини на Сході, просто непереможним, можна б сказати навіть, якимсь *природою* даним, відданням і *скеруванням* до Божого. Це скерування, якого основних елементів треба шукати — в прямуванні звільнити душу від світу і від минуцього, з одного боку, і, наскільки це можливо, вже тут на землі дійти до інтимної злуки з Божеським, з другого боку, це — повторюємо — скерування є відоме в поясненнях східньої богословії, як прямування до свого роду боговидження — „теорія”. Правда, звичайно говорить про те боговидження-теорія, як про таке, що його шукається й осягається в містичному переживанні, і яке вважається на християнському Сході, склонному до містицизму, вершком контемплативного життя. Можна б одначе абстрагувати від містики

і просто пояснити оте прямування до «теорія», до «боговидження» чи до «богооглядання» схильністю східних християнських високо освічених умів поринати всіма силами свого духа в найглибші таїнства християнства. Тоді покажеться, що прямування до боговидження може мати різні ступені, що воно може виявляти різну силову напруженість та виступати в різnorodних формах. І саме в цій багатій скалі форм вияву «боговидження», тобто людського прямування до оглядання Бога, знаходимо також змагання християнського ума до того, щоб досліджувати, поглибити та з поміччю надприродного Божого світла збагнути й пізнати Божу Таємницю, особливо ту, яка криється в Таїнстві Пресвятої Тройці. З іншим видом «боговидження» зустрічаємося у св. Літургії, яка вириває віруючу людину зі щоденного і мінущого земного, ставить її у переддвіря неба і передає їй переживання божеського. Святий Іоан Золотоустий дає до цього чудове пояснення, яке нам вможливило глибше розуміння цього виду «боговидження». Короткий зміст цього пояснення такий: Ми чуємо у святій Літургії спів Ангельських хорів і мелодії вічного гімну посеред мінущого дочасного... Віруюча людина ніде не відчуває так міцно того, що вона приналежна до Христового Тіла, яким є Христова Церква, як у святій Літургії та в часі її відправи... Свята літургійна дія розвивається перед нею і на її очах, неначе велична та ніжна драма, яка дарує їй переможне релігійне почуття, ба що більше свідомість й відчуття перебування в близькості до Бога...

Перебувати близько Бога... Тут є причина почитання й закохання віруючого християнського ума, якщо він пробує вникнути в Таїнство Пресвятої Тройці. *Досягти* близькості Бога, оце саме

с знаменним для мислення Митрополита, коли ми належно стараємося оцінити й зрозуміти, чому він присвячує стільки місця й виявляє так велику набожність й почитання до Пресвятої Тройці у цілому свому богословському мисленні.

З огляду на те, що в короткому нарисі неможливо подати більше думок та їх хід у мисленні Митрополита в зв'язку з цим одним предметом, я хотів би на закінчення віддати слово самому Митрополитові, щоб можна було вичути й виловити з цього слова те, що він сам думає про такий спосіб сприймання й розуміння Божого Таїнства.

«Могло б здаватися, — говорив Митрополит, — що наші вирішення тому, що ми займалися почитанням Триєдиного Бога, не мають великої практичної вартости... Якщо ми одначе уважно їм приглянемося, тоді побачимо, що ці вирішення не є навіть такими то дуже теоретичними... Впродовж цілого року ми старалися шукати насамперед царства Божого й Божої істини на те, щоб постанови цього собору були ділом покути й ділом Божої любови... Ми особливо старалися про те, щоб, наскільки це можливо, виразно й рельєфно прийшов до належного значення принцип, що його я хотів би назвати теоцентризмом... Самим словом „теоцентризм“ ми ніколи не користувалися, бо ціла християнська наука і кожне християнське законодавство в певному загально християнському значенні мусять бути теоцентричними, це значить, вони мусять розглядати Бога, як мету і центр всього того, про що тільки в християнстві є мова. Але можна також говорити про теоцентризм в іншому, більш прецизному змислі, а саме так, що ми насамперед думаємо про Бога, про Його права, про Його справу, про Його славу, а водночас майже забуваємо все проче. Праця для ближнього, журба за вбогих і любов до других людей є без сумніву чеснотами, які ведуть до Бога і які знаходять в Бозі мету й осередок всіх їхніх зусиль. Та чейже Христос сказав: „вбогих

завжди маєте між собою, а мене не завжди будете мати". В цьому отже змислі, в якому служіння ближньому і вбогому не є службою, яку приносимо безпосередньо Всемогучому і Триєдиному, в якому Господь наш Ісус Христос говорив своїй Матері і св. Йосифові в Єрусалимській святині про справу свого Отця Небесного, в цьому змислі мусямо також ми, служителі Бога, дати себе піврати до такого почитання і такої служби Всемогучому і Триєдиному, щоб ми забули про все у світі... І саме тому наші вирішення й постанови є щось більше, як ми думали; вони є висловом й виявом так сприйнятого й зрозумілого теоцентризму...»

II

Енантропезіс — вочоловічення

В розгляданні богословського мислення Митрополита приходжу до другого християнського таїнства — до вочоловічення Божого Логосу. Щодо черговости — це є другий улюблений предмет, яким завжди залюбки займаються богословські мислителі християнського Сходу. І не дивно, бо таке розглядання є прямим наслідком проникнення в основне християнське таїнство — в таїнство Пресвятої Тройці. Коли споглядувальному оку допитливого християнського духа розкриваються й об'являються повнота Божого Триєдиного Єства і багатство таїнства Пресвятої Тройці, коли людина принаймні якоюсь мірою починає розуміти незбагненну Всемудрість Божу і коли вона, ця людина, здригається перед розміром і надміром Божої Любови, яка спливає на людство і всесвіт, щойно тоді цей людський дух цілковито стає в полон таїнства вочоловічення Божого Логосу. При цьому не вільно забувати, що вочоловічення Бо-

жого Логосу треба розуміти не тільки як одноразову подію, але й як становлення спасіння людства, почате в іпостасному з'єдиненні, і як новий життєвий шлях Богочоловіка. Це становлення — дія має своє джерело в таїнстві Пресвятої Тройці, конкретно в Божій Премудрості та Любові, воно охоплює в інкарнації-енсаркозисі-воплощенні землю — і людину, проходить життєвий шлях людини аж до жертвовної смерті на хресті і, завершивши діло спасіння людства у воскресінні, весь цей процес вочоловічення та спасіння повертається через Христове вознесення до свого праджерела — до Божої Пресвятої Тройці. Як наслідок цього спасенного та цілющого дієвого процесу маємо не тільки звільнення від гріха та прокляття, але також і звільнення від смерті та оновлення всього створіння — оновлення, завершенням якого повинно бути «убожествлення» — «теозіс», з'єдинення з Богом, якого суттю є вічне життя з Богом і в Бозі.

Святий євангелист Іоан досить виразно вказує на те, що вочоловічення Логосу треба розуміти як *шлях*, додаючи до ствердження про одноразову подію «ке о логос саркс еенето» — «і Слово плоть бисть» друге ствердження «ке ескінозен ен імін» — «і вселися в ни» — .

Але ще виразніше і докладніше викладає все таїнство вочоловічення Божого Логосу св. апостол Павло в своєму листі до Филипчан — II, 6... Цим листом займалися як святі Отці Церкви, так і богослови аж до найновіших часів. Окрему трудність щодо розуміння слів св. Павла справляло і ще сьогодні справляє питання т. зв. «кенозіс-у», «екзінаціо», «умалення». Цікаво, що також і Митрополит часто повертається в своїх писаннях до цього місця.

З огляду на те, що пояснення Митрополита, яке він дав цьому текстові св. Павла, є дуже знаменне для богословської настанови та мислення Митрополита, а, крім того, це пояснення уможливило глибше зрозуміти таїнство вочоловічення, я дослівно наводжу деякі місця з його міркувань.

«Одним з найважчих місць в листах св. Павла є те місце, де апостол каже: „Бувши подобою Бога, Христос не вважав грабежем бути рівним Богові, але Він сам себе у м а л и в, прийнявши подобу раба”... Покликаючись на зразок Христа, св. Павло називає Христа у покору „кенозіс-ом” і це окреслення не залишає богословів в спокої... Ми, богослови Вселенської Церкви, розуміємо це окреслення так, що друга Божа Особа, ставши людиною, не залишила своєї Божеськості. Вона залишилася в посіданні всієї повноти Божої природи... Христос, на думку св. апостола Павла, не вважає за потрібне аж так триматися повноти Божої природи, щоб за жадних умов не могли її залишити або від неї відмовитися, щоб цією повнотою пожертвувати. І він приносить цю жертву, він бере на себе це приниження, приймаючи природу раба. Однак з огляду на те, що Христос як Бог не може відмовитися від Божої природи, відмовляється він від усього, від чого Він може відмовитися. Коли Він ступає на шлях жертви, приниження, самоуменшення та відмови, Він не може залишити Божої природи, але Він може відмовитися від небесної хвали-глюрії і стати людиною. І тому що цілеспрямованість цього вочоловічення веде з незбагненої глибини буття Божого Логосу до жертви, тому Христос, прийнявши природу раба, принизив й упокорив себе, ставши послухним, послухним аж до смерти на хресті. Голод жертви і голод приниження був у Вічному Божому Слові таким великим, що йому не вистачило подоби раба, і Він не перестає шукати в цій подобі дальшої жертви, не перестає постійно себе принижувати та упокорювати, від усього відмовлятися. Він є слухняним аж до смерти на хресті, тобто Він іде на

шляху приниження так далеко, як це тільки можливо і мислимо. А свята Євхаристія є тільки продовженням та поширенням цієї жертви, цього самоприниження Божої Премудрости. Христос вичерпав всі безмежні скарби своєї Божої Величі, щоб також і після смерти далі собою жертвувати і свою жертву повторяти. Він вичерпав свою Всемогутність — більше Він не міг учинити. Він вичерпав своє багатство — більше Він не міг дати. Він вичерпав свою Мудрість — щось більше не було вже мислиме. Будучи вічним Богом, Він стає куском хліба і вином як поживою і напитком для грішних людей. Ще більше умалення, ще більша „кенозіс” є немислимими... Так Бог привизив і умалив себе в вочоловіченні... І так виглядає наше християнське таїнство вочоловічення — „енантропезіс-у”, воплощення — „енсаркозіс-у”».

До цих міркувань Митрополита я не потребую більше нічого додавати. Його слова дають нам найкращу можливість ознайомитися з духом і способом думання цього великого церковного мислителя.

III

Відкуплений світ

Насвітливши ці два таїнства — таїнство Пресвятої Тройці і таїнство Вочоловічення — на тлі богословського вчення Митрополита, я хочу ще короткими словами згадати останнє таїнство — таїнство відкупленого світу. Є зрозумілим, що при глибокому розгляненні Божих таїнств ми, християни, маємо іншу візію світу та людства, ніж ту, що її нам подають природне пізнання і земна наука... Людство і весь світ є вже відкуплені. В «енсаркозісі» — у воплощенні Божого Сина — була створена основа для того, що цей наш мате-

ріяльний світ іде назустріч перетворенню і переображенню. Вочоловіченням — «енантропезіс-ом» все людство було скероване в напрямі «убожествлення» — «теозіс-у». Це нове таїнство Митрополит з'ясує такими словами:

«В своїй людській природі Христос є головою всього людства не тільки щодо людських душ, але також щодо людських тіл... Він є головою також тих людей, які є поза Церквою і які Його, Христа, навіть і не знають. Він є головою всіх тих, кого Він покликав бути Божими дітьми, а також і тих усіх, кому Він дає чи дасть надприродне життя. Христос є головою людства з першої хвилини створення першої людини. Він є головою всього матеріального світу...»

Ця візія відкупленого світу та відкупленого людства, чийм головою є Христос — вочоловічене Слово Боже, візія, з якою ми зустрічаємося в богословському мисленні Митрополита, залишається для нас незбагненим таїнством нашої християнської віри. Але одночасно вона є радісною потіхою та світлоносною надією на те, що світ створений недослідженою мудрістю Триєдиного Бога і відкуплений незбагненною любов'ю Божого Слова — Христа Богочоловіка, що цей світ разом з побуваючою та живучою на ньому людністю поволі зближається до тієї кінцевої мети, яку євангеліст Іоан окреслив у своєму «Одкровенні» як «нове небо і нова земля».

«ДА БУДЕТ СВЯТА І НЕПОРОЧНА...»

Звичайно на сходинах Марійської Дружини ми спільно розважаємо і призадумуємося над такими темами, що безпосередньо в'яжуться з почитанням Пресвятої Владичиці нашої Богородиці. Це наскрізь логічно і природно, бо основним з основних завдань Марійських Дружин є плекати особливу побожність до Пречистої Діви Марії, служити Їй як найвірніші Її діти, а головне створити в своїй християнській свідомості міцний і тривкий фундамент цієї побожності і служіння шляхом поглиблення знання всіх правд, що відносяться до Неї.

Та сьогодні, як це вже деколи бувало, коли темою нашого розважання була якась загальна чи актуальна проблема християнського життя, я хочу говорити про щось зовсім інше.

Складається так, що місяці листопад і грудень кожного року *все більше набирають характеру андріївських* місяців. Андріївських — не в народно-побутовому розумінні, але в розумінні церковно-релігійному. Майже півстоліття день св. ап. Андрея Первозванного — 13 грудня — був днем ім'янин найвищого Ієрарха нашої української католицької Церкви. Від 1 листопада 1944 року кожний день 1 листопада є роковим днем смерти Слу-

ги Божого Андрея. А коли Господь pomoже, що в майбутньому Вселенська Христова Церква зарахує Слугу Божого Андрея до торжественно проголошених святих, тоді цей день 1 листопада буде церковним календарним празником св. Андрея, Митрополита Галицького, можливо, *центральним празником-святом відродженої, нової, у Вселенській Христовій Церкві об'єднаної, християнської України . . .* Але все те покищо тужлива пісня далекого майбутнього.

Та все ж таки, нам не слід забувати, що для того, щоб звуки цієї далекої симфонії пронеслися колись по всіх просторах нашої рідної землі і цілого європейського Сходу, Слуга Божий Митрополит Андрей, впродовж більш, чим півстоліття своєї священничої і архиєрейської праці, віддав всі йому дані Богом талани — свого непересічного ума, своїх трудящих рук, свого, любов'ю сповненого, серця і своєї, прямо незбагненої і невичерпної, життєвої енергії. Для того тільки, щоб покласти справді тривкі основи під народження оновленого, дійсного християнства в нашому народі.

Цієї осені 1959 року минає саме двадцять років, коли праця Митрополита Андрея почала досягати своїх вершин. Сталося це безпосередньо після того, як західньо-українські землі стали здобиччю російсько-більшевицьких загарбників і як українська Церква і християнство в Україні взагалі опинилися віч-на-віч перед смертельним наступом безбожницької Москви. І якраз у цей час Слуга Божий Андрей своїм проникливим умом і тривожними закликами свого батьківського серця розгортає перед повіреним йому стадом вірних таку незрівняну своєю глибиною картину христия-

янського життя і Христової Церкви, що просто складається враження, неначе перед людиною з'являється пророк-мудрець, що перегортає сторінку таїнственої книги Апокаліпси, відчитує картину за картиною, пояснює-інтерпретує, навчає, заохочує і взиває, просить і благає, щоб здійснити Божу волю і здвигнути Боже царство на землі, як переддвір'я Божого царства у вічності.

Немає сумніву, що, якраз цією працею останніх років, Митрополит Андрей завершив основу для духово-моральної сили тієї Церкви, що вже ввійшла в історію як Церква ісповідників і мучеників. Про неї одні говорять, як про терплячу і мовчазну Церкву, інші, як про Церкву в катакомбах, але, мабуть, мало людей задає собі труду, щоб збагнути і зглибити, якою та Церква мала бути по думці Митрополита Андрея, не на підставі її зовнішнього положення, тобто приречення на терпіння і мовчанку, присудження на формальне неіснування, загнання у підземелля-катакомби, але на підставі її внутрішнього християнського життя у всіх її складових частинах, в широких шарах її вірних.

В листопаді-грудні, згадуючи роковини Слуги Божого Митрополита Андрея, ми тут, на чужині, в розсіянні суцці, за своїми спроможностями молимося за прославлення Його. В залежності від умінь вчутися в саму постать Митрополита і вміння пірнути в Його думки, ми стараємося вшанувати Його пам'ять. Та все те: вечори, академії, портрети, доповіді і т. д. має характер радше зовнішнього маніфестування; часто недостає цьому внутрішнього пережиття і життя тими ідеями, що їх проповідував Митрополит. Іншими словами, у своєму щоденному житті ми не стараємося вловити контакт із тим стилем християнського життя, що йо-

го речником був Великий Митрополит. А тим часом не забуваймо, що й ми тут, в розсіянні, є частиною тієї Христової Церкви, що її найвищим пастирем був і *духовим батьком* залишитися Митрополит Андрей: Церкви страждущої, Церкви терплячої, Церкви в катакомбах. І хоч умови, в яких ми перебуваємо, є наскрізь інші, це ніяк не означає, що *зміст і стиль* нашого християнського життя в церкві на чужині мав би бути зовсім інший. Якщо, очевидно, бажаємо залишитися *справді живою частиною української Церкви* на рідних землях, якщо маємо претензії бути запіллям цієї Церкви і, якщо серйозно думаємо про те, щоб тепер стилем і глибиною свого християнського життя і колись у майбутньому своїм трудом і життям стати помічним у відродженні християнства в Україні і на європейському Сході.

Щоб дати передсмак того нового стилю християнського життя по думці Слуги Божого Андрея, хочу попросити вас словами причасна із Служби Преждеосвященних Дарів — «Вкусіте і увидите, яко благ Господь» — запросити, щоб разом відбути мандрівку в підземелля-катакомби того християнського життя, якого вимагав Митрополит від вірних своєї Церкви, в тому числі *також від нас усіх*. Щойно в світлі тих вимог відкриватимемо, якою повинна бути справжня християнська людина і слідом затим, яким повинен бути живий Христовий організм — Церква, що складається з окремих, життям Божої благодаті просвічених людських християнських істот. Щоб це пізнати й «вкусити» — засмакувати, треба зійти в підземелля, на саму *глибіню* християнського життя: зійти зі страхом Божим і трепетом серця, як сходять побожні християнські паломники в дійсні катакомби перших християнських віків.

При світлі запаленої свічки, з якою людина сходить у підземелля, зникають раптово з-перед її очей звичайні земні краєвиди на поверхні землі, забувається подих щоденного повітря, мовкне галас і гамір будня, а людина моментально відчуває, що вона наче б то була перенесена в інший, якийсь таємничий, далекий, а водночас такий зворушливий і рідний світ: *у світ наскрізь іншого, як на поверхні землі, християнського життя.*

Щось подібне переживаємо, коли за допомогою світла, що його до наших рук у виді свого живо-го слова дає Митрополит Андрей, входимо до підземелля християнського життя вірних Христової Церкви.

Для нас важливим є те, щоб, увійшовши в глибинь цього підземелля, не лише хвилено струснутися і переходово зворушитися, не лишень на хвилину вдихнути цей подув іншого, як у наших буднях, християнського життя, але щоб зробити те життя нашою власністю, щоб *перещепити його у свої душі, щоб просто під впливом цього відкриття переобразити себе в «нову твар» — «і неактізіс», як це співається в Акафісті Благівіщення Пресвятої Богородиці.*

«Обернулася картка історії, настала нова епоха. Стрічаймо її покірною молитвою, сильною надією на безконечну доброту й милосердя Ісуса Христа-Бога, який усе веде на Божу славу і наше добро. Вітаю вас християнським привітом: „ХРИСТОС ПОСРЕДІ НАС”». Такими словами починає Митрополит своє перше послання, скероване до духовенства архієпархії. І тяжко повірити, слухаючи ці перші слова, що той, хто їх проголошує, це недугою до ложа прикований старець. Радше чується в цих словах ту саму рішучість і готовість, що дзвенить у словах Христа-Спасителя, коли пі-

сля останньої молитви в Оливному городі, чуючи вже стукіт ворожих кроків, Він звернувся до за-спаних учнів словами: «Возстаніте, ідем...» — «Встаньте, йдемо...»

Немає в цих словах ні нарікання, ні жалю, ні тривоги; чується в них радше поклик пастиря-полководця до дальшого невтомного ритмічного маршу. Є в цих словах ілюстрація дочасного-минутого: воно таке марне-мізерне. Це тільки обернулася одна сторінка земної людської історії... Ми всі маємо встати і йти, але не лякатись, не йти в розтіч. «Стрічаймо її» — каже Митрополит. — Стрічаймо її так, як окремі сторінки різних історичних епох зустрічала Церква впродовж двох тисяч років і буде зустрічати їх до кінця віку. Картки історії обертаються перед лицем Христової Церкви й перед різними генераціями її вірних. Обернувшись, вони відходять в минуле й поволі забуваються, а Христова Церква живе, бо має в собі щось із Божої вічності...

Але є в цих перших словах і ілюстрація непроминаючого: це Бог — «во світі живий неприступ-нім» — це вполчене Боже Слово, Ісус Христос-Богочоловік. У нього безконечна доброта й милосердя до людини, а в людині якраз для гідної й безстрашної зустрічі із новою картиною історії, тобто з дочасністю, потрібно тільки — *покори, молитви і сильної надії*... Бо все те, що діється у світі, в тому числі також й ці прикрі зустрічі з грізним дочасним, все те Господь скеровує на свою Славу і на людське добро-спасіння...

Як бачимо, в цих коротких ядерних словах Митрополит дає тверезу оцінку ситуації не з людського, а з Божого, християнського становища, а разом з тим це глибокий виклад теології.

Якщо аналізувати ці слова під аспектом їхнього теоретичного змісту, то треба сказати, що ці слова сказані великим мислителем-богословом Мудрецем; якщо ж зглибити ці слова в аспекті їхнього практичного застосування в житті, то знову ж треба ствердити: слова ці проголошує велика людина — Святець Божий.

Змалювавши ситуацію так, як її повинна сприйняти й розуміти християнська людина, Митрополит зараз же йде далі, щоб дати відповідь на питання, якою має бути дальша праця, що в цій новій ситуації робити:

«Програма нашої праці така: Будемо повинуватися владі, слухати законів, оскільки вони не противні Божому запові; не будемо мішатися до політики і світських справ. Не перестанемо жертвенно працювати для Христової справи в нашому народі».

Мені здається, що немає організації, яка б свою програму виложила в таких коротких, чітких і вичерпних словах. В цій програмі праці, яка має виповнити зустріч нової дочасної ситуації із Божим в Христовій Церкві, узглядное Митрополит два відношення — до світського — дочасного і до Божого — Христового. Перше відношення характеризується послухом супроти світської влади і її законів, але з єдиним обмеженням, «наскільки вони не противні Божому запові».

Це формулювання таке характеристичне для Митрополита, що, коли два роки пізніше знову обернулася картка історії, Митрополит у своєму новому заклик до народу вжив цієї самої формули, хоч влада і закони вже змінилися...

Першенство Божих законів перед всіма законами світської влади — це провідна думка Митрополита, яка характеризує ціле його життя і

Його проповідь. Нещастя людства в тому, що звичайно світська влада, в негідії Бога і Його законодавства, сама собі узурпує необмежену владу. Але ще більшим нещастям є те, коли люди, які одверто не відкидають Бога, прийшовши до влади, не хочуть зрозуміти правди, що всі їх закони настільки мають зобов'язуючої сили, наскільки вони не суперечать Божим законам. На жаль, і такі випадки занотовує українська історія...

Друге відношення до Божого-Христового схоплює Митрополит словами: «Не перестанемо жертовно працювати для Христової справи в нашому народі». Сказано чітко і сказано все: Христова справа — це проповідь Христової істини, Його благовісти й освячування людей благодаттю Божою — це поширення Божого царства на землі, конкретно в нашому народі. Праця для царства, праця виповнена жертвенністю, праця аж до самої жертви включно, праця безупинна. До цієї праці Митрополит не тільки просить й заохочує. Він просто заявляє свою і свого духовенства і своїх вірних непохитну волю й незламне категоричне рішення: *не перестанемо.*

Як розумів Митрополит оці слова «не перестанемо працювати», це хочу ілюструвати такими двома прикладами: в підбольшевицькій дійсності в 1939-41 рр. стояло на Архiepархіяльних соборних нарадах питання матеріального забезпечення духовенства, отже просто питання прожитку, екзистенції. Собор в 1940 році вирішує цю справу в Правилах 45 і 46 ось так:

Правило 45: «Дотацію духовенства становить слово Христа: „Шукайте передусім Божого царства, а все інше буде вам додане”».

Правило 46: «Епітрахильні доходи унормовані словом Христа: „Даром ви прийняли, даром ви давайте”».

Признаюся вам, що це єдиний собор в історії Церкви, який усе питання утримання духовенства вирішив оцими двома реченнями, що записані у Євангелії Христовій.

І друга ілюстрація: в лютому 1940 року в рішенні Митрополита під ч. 19 говориться: «Розписується конкурси на парохії в Києві, Одесі, Вінниці, Харкові і Полтаві. Вимагається готовости вдень і вночі на всякі жертви, які були б потрібні або хоча б лишень хосенні для справи з'єдинення наших вірних, нез'єдинених православних і безбожників, хрищених і нехрищених. Утримання і праця серед таких обставин: „Носити умертвлення Господа Ісуса в тілі, щоб і життя Ісусове явилось в нашім тілі. Нас живих передають завжди на смерть задля Ісуса” — II Кор. 18,11 і — „Аж до цієї години ми і голодні, і жаждуці, і нагі, і биті в лице, і тиняємося, і трудимося, працюючи своїми руками. Нас лають, а ми благословимо, нас переслідують, а ми терпимо, нас лихословлять, а ми молимося. Ми стали неначе сміттям цього світу...” I Кор. 11-13.»

«З'єдинення наших вірних» — каже Митрополит, і між цими вірними, що поручені його пастирському урядові, Митрополит вичисляє нез'єдинених православних і безбожників, хрищених і нехрищених. Він вважає себе батьком усіх і для них взиває до праці все духовенство. Та Митрополит йде ще далі: Він не тільки закликає, щоб інші священники зголошувались до цієї важкої праці, він себе вважає *першим душпастирем* й тому проголошує в день 17 квітня 1940 року таке: «Подаю до відома Всечесного Духовенства, що,

бажаючи сповнити свої душпастирські обов'язки супроти тих наших вірних, які є *переселені* за східні границі нашого краю, наміряю звернутися до Уряду СРСР з проханням дозволити й уможливити мені і десятьом священникам душпастирську працю поміж тими переселеними. Всечесних Отців завзиваю, щоб до мене зголосилися ті, які бажали б брати участь в тій моїй душпастирській виправі...»

Читаючи це звернення Митрополита, важко не зворушитися: Митрополит кличе до жертвенної праці, але він, отой хворий старець, прикутий до ложа недуги, хоче йти в першому ряді цього походу — виправи-походу на схід, виправи до тих всіх своїх вірних, які вже понесли свої кайдани в далекі країни поза рідною своєю землею... З цими гоненими і терплячими хоче Митрополит бути разом, щоб з ними разом нести хрест Господень...

Ця ж сама батьківська любов до духовенства і вірних проявляється в словах Митрополита, що знову доповнюють його рішення про утримання духовенства. Він не перестає журитися утриманням духовенства і священничих родин: «Щоб зда-ти собі справу — пише Митрополит, — до якого ступеня треба духовенству матеріальної помочі, дуже усильно прошу Отців щиро й одверто звертатися до мене у всіх ваших потребах. Коли є священники, що бідують, а не мали б сміливости зі своїми потребами звернутися до мене, прошу сусіда про це мені донести. Усильно прошу також усіх Отців до мене відноситися і в інших своїх потребах, як і в потребах своєї родини, своїх синів чи доньок. Потреба часу вимагає від нас солідарности, чи радше братньої любови. Нехай

та любов буде і для *невірних* знаком, що Бог нас до них посилає з Євангелієм спасіння...»

«Християнська любов ближнього і милосердя зобов'язує нас також, очевидно, і супроти наших вірних, а відтак і супроти невірних... Будучи вашим душпастирем, я більше зобов'язаний до тієї братньої любови і до тієї любови ближнього, і хочу той обов'язок совісно сповнити. Тому повторюю: усильно прошу про щирість. Хочу зайнятися і потребою ваших родин, вихованням ваших дітей, формуванням старших синів і доньок і ПРОШУ БОГА ПРО ПОВІЛЬШЕННЯ МОЄЇ СПРОМОЖНОСТІ».

Але вернімся наново до самого першого послання. Згадавши про нову дійсність і визначивши програму праці, Митрополит Андрей переходить до найважливіших обов'язків:

«Перший найважливіший наш обов'язок: вчити молодь катехизму. Будемо говорити катехитичні проповіді кожної неділі і свята, заохочуючи людей до щоденних молитов уголос, після кожної відправи в церкві будемо уголос відчитувати щоденні християнські молитви з уступом катехизму. Але передусім будемо давати вірним добрий приклад святого життя, усильної молитви і праці. Будемо вживати ліпших християн, старших хлопців і дівчат до науки катехизму в родинах. Даю всім місію навчання релігії. Кожний душпастир навчить кількох розумних і побожних господарів, як треба христити дітей, щоб на випадок браку священника, самі вміли правильно з води охристити новонароджену дитину... Щоденно радо сповідайте людей, ... і заохочуйте всіх до частой сповіді... Найважливіший обов'язок душпастиря — так провадити вірних, щоб по змозі між ними не було людей, які не були б свідомі стану Божої благодаті».

Журбою Митрополита є передусім *молодь*. Від неї залежатиме обличчя цілого народу в майбутньому. І тому Він взиває, щоб цій молоді дати знання основних правд віри, щоб дати зброю до

її рук. Митрополита тривожить думка про те, що може створитися стан, де новонароджені діти будуть позбавлені благодаті святої Тайни Хрищення й тому радить навчити якнайбільше людей, що вміли б цю Тайну уділити. І вкінці Митрополит хоче мати справжнє християнство, хоче мати *нове християнською благовістю і благодаттю проникнуте стадо вірних*, де кожний вірний був би не тільки несвідомий перебування в тяжкому грісі, але щось більше, бо позитивно свідомий перебування в стані Божої благодаті.

Участь в літургійних богослуженнях, проповідь Божого слова, навчання основних християнських правд, *спільні* молитви, відмовлювані вголос у церкві, а як побачимо з інших послань, також вдома, приклад святого життя, невсипуща праця, притягнення до помочі в навчанні основних правд християнства молоді, хлопців і дівчат, часта свята сповідь, святе причастя, перебування в стані Божої ласки-благодаті — оце основні складові елементи нової правдивої християнської громади. Такою хоче мати Митрополит свою Церкву, справді Божу Церкву, де кипить-нуртує надприродне життя благодаті, де гостить і перебуває Дух Святий, де кожна людина є справді Божою дитиною. Іншими словами, Митрополит Андрей робить все можливе і все, що в його силах, щоб з зовнішньої тільки за формою організації створити живу *спільноту святих*. Спільноту, яка була б не організацією мертвих чисел, а *живим тілом живих, ласкою Божою пройнятих, людських святих істот, дітей Божих*. Святість Церкви не тільки тому, що Церква є в посіданні святих засобів освячення, не тільки тому, що вона має святого свого основника Христа-Богочоловіка, але святість Церкви також у тому, що Христова Церква *стає*

все більше і більше спільнотою, таїнственным тілом святих своїх частин, спільнотою, надприродним організмом святих людей — оце було метою, журбою, а може й візією великого свяця Митрополита Андрея. І візію такої спільноти святих може проектувати і здійснювати, проповідати і до її здійснення взивати тільки великий святець...

Ця спільнота святих — та справжня Христова Церква — мала б бути по думці Митрополита такою святою, щоб перебуваючи на землі серед народу, над яким затріомфувало царство сатани, бути готовою на терпіння і на смерть, але на смерть в поєднанні з Богом, на смерть в Божій благодаті. Тому від своїх вірних вимагає Митрополит християнської готовости вмерти кожної хвилини:

«Вчіть усіх людей робити акт совершенного жалю, додаючи до щоденних молитов таке: Боже, в Тройці Єдиний! Вірую, що Ти безконечно добрий... Люблю Тебе цілим серцем, цілою душею, рад би любити всіма силами, гадками і бажаннями. З любови до Тебе бриджуся і ненавиджу гріх, що противиться Твоїй любові. Я зле поступив, согрішив, образив Тебе гріхами, відступив від Тебе і стратив Твою святу благодать, без котрої нема спасення. Як блудний син, хочу вернутися до Тебе, милосердний Отче. Я згрішив перед небом і перед Тобою, Отче, і вже не достойний зватися Твоїм сином. Коли лише буду мати нагоду приступити до св. Таїнства сповіді, щиро висповідуюся зо всіх моїх гріхів, а тепер перед Тобою, Боже Ісусе Христе, сповідаюся, оскаржуюся і жалую за всі гріхи. Бажаю ту сповідь повторити перед Церквою, себто перед священиком-слугою Церкви... Бажаю також прийняти Пресвяту Тайну Євхаристії, Тайну Твого Тіла і Твоєї Пресвятої Крови. Прощаю всім ворогам, всім, що мене скривдили... Хату свою, родину, дітей та ціле життя своє і своїх найближчих посвячую і жертвую Пресвятому Христовому Серцю,

віддаюся в опіку Пресвятої Пречистої Богородиці, нашої Матері. Прошу помочі св. Йосифа Обручника, св. Йоана Хрестителя, святих наших Володимира і Йосафата».

Не має в рамках цієї доповіді можливості, щоб ширше зупинятися на думках цієї молитви Митрополита Андрея, як також не можливо розглянути цілого ряду інших послань, листів і звернень Митрополита Андрея в цих перших місяцях большевицької навали, хоч як це було б потрібне для того, щоб розкрити всю ту прегарну мозаїку образу християнського життя, святого життя вірних Христової Церкви. Згадаю тільки порядком вичислення, що послання подібного змісту написав Митрополит до всіх шарів нашої суспільності — «До монахів і монахинь», де читаємо такі знамениті слова: «Розсіваючи вас по світу — в зв'язку з ліквідацією монастирів большевиками — Боже Провидіння дає вам ясне і велике післанництво ширити ради св. Євангелія між людьми... Нехай вас Бог благословить і веде дорогами Євангелія до вічного спасення і до святости життя».

Послання «До вірних Архиепархії», де знову думка про дітей не дає Митрополитові спокою: «Найважливіша справа для Церкви, — говорить Митрополит, — для народу і родин, щоб діти були добре виховані. Коли людина від дитинства навчиться боятися Бога, дотримуватися Його святих заповідей, дбати про Божу благодать, стерегтися гріха, тоді і в житті буде добрим, совісним чоловіком, *правдивим* християнином та принесе родителям, Церкві та Батьківщині потіху і славу та буде працювати з хісном для Бога і ближніх... Пам'ятайте на мою, усильно так часто повторювану, раду: спільно молитися рано, ввечері, по

зможі з молитвослова... Старші діти, молодь, нехай помагають батькам у сповненні цього обов'язку супроти братчиків-сестричок та інших дітей в громаді. До катехизування потрібно післанництва Церкви. Те післанництво-місію уділяю цим письмом усім християнам доброї волі... До Тебе, українська молоде, звертаюся з цим закликом і проханням. І Ви, християнські жінки, допоможіть у цій справі. Як матері, як сестри, як християнки дбайте про те, щоб усі діти знали святу віру... Будьте апостолками Ісуса Христа, ширіть Його царство, працюйте для Нього і в своїх родинах і в цілій громаді... Ви, християнські невісти, ставайте в обороні Церкви і дбайте про те, щоб у громаді лишилася та поміч, яку дає релігія і Церква... Тих, що ці обов'язки радо будуть сповняти, нагородить сам Христос Спаситель... А нагорода Його — благословенство, хоч і серед хрестів... Тих, що слів моїх не послухають, я перестеріг і перед Божим судом не буду відповідати за наслідки їхнього поступування. *Бог буде нас судити.*

Відповідальність за християнське виховання дітей така велика, що цей добрий Батько, Митрополит, з болем серця, вказуючи на цей переважливий і переважкий обов'язок, відкликається аж до останнього Божого суду, на якому Господь Справедливий прийме звіт з нашого розуміння і нашого виконання цього обов'язку.

«Зрештою, — продовжує Митрополит, — багато моліться, дбайте про добрі книжки, читайте їх уголос усім... дбайте і моліться про загальне добро народу, Церкви, працюйте для добра ближніх».

Це звучить неначе заклик до молитовного походу всіх вірних Христової Церкви.

«Християнська наука — це наука любови, християнського життя, це чинна любов до ближнього. Покажіть цю любов до ближнього усім безбожникам, молитесь за них багато, приймайте на себе терпіння за їхні гріхи... Нехай пізнають у Вашій любові, що Ви учениці Христа, що „Бог є любовю”. Бо любов — це найвища, самото тривала і могутня сила на світі».

Обнімаючи своєю любов'ю всіх вірних своєї Церкви, Митрополит звертається з своїми батьківськими словами до різних станів, різних звань, в тому числі «До дяків», «До абсолювентів Богословської Академії», «До Отців Катехитів», та особливо сердечне його послання-звернення «ДО УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ». Митрополит Андрей говорить про молодь і дітей майже в кожному своєму посланні, але вважає цю частину вірних Христової Церкви такою важливою, а крім цього доля молоді так тривожить його батьківське серце, що Митрополит не може не промовити безпосередньо до неї, до української молоді. І промовляє до неї так, неначе в молоді бачить бути або не бути української Церкви.

Це звернення до молоді таке глибоке своїм змістом, таке щире й тепле виявами батьківської любови і таке актуальне по всі часи, що вибираю сьогодні бодай кілька перлин, щоб познайомитися з думками і журбами Митрополита.

«Горнетесь до всякого роду шкіл, користаючи з того, що навчання безплатне. Добре робите, що дбаєте про освіту і знання. Бо після християнської праведности та Божої Благодати знання є найбільшою силою, якою людина може розпоряджати».

Митрополит Андрей апробує знання, вважає його найбільшою силою, вважає безплатне навчання чимсь корисним і хвалить молодь за те, що користає із даної їй можливости. Але водночас своїм

вникливим християнським умом Митрополит упорядковує життєві вартості й укладає їх у ясну ієрархічну побудову: *Перед знанням і освітою є ще більші вартості, а саме християнська праведність і благодать, що означає ніщо інше, ніж особиста святість людини і її справжня дієва любов. Знання, це вартість людського ума, розуму; християнська праведність і благодать це вартості людського серця і цілої людської душі, це вартості людини, як органічної цілості і її повноти в розумінні Божого сотворіння.*

Апостол Павло сказав би, що знання лежить ще у природній сфері людського «нус» — розуму, християнська праведність і благодать у надприродній сфері «пневма» — духа.

Знання робить людину розумнішою, але ніяк не підносить її зі сфери людського буття в іншу вищу сферу, натомість праведність і благодать роблять людину святішою і піднімають її у сферу божеського життя, життя Божих дітей. Знання природно збагачує людину, праведність і благодать в надприродний спосіб освячують її.

Але і знання буває різне. Ось що про це говорить Митрополит:

«В освіті йдеться про одне: щоб знання було правдивим знанням... щоб не було неправдою, брехнею. Бо як правдиве знання є силою людини, так і фальшиве знання, оперте на неправді, є для чоловіка правдивою недугою, каліцтвом та нещастям на ціле життя...»

«А що людська природа зіпсована..., що розумові трудно доходити до правдивої і неложної правди, то треба і Вам тієї Божої Мудрости, що вміє розрізнити щире золото від фальшивого і в множині поданих людьми відомостей вибрати ті, які чоловікові потрібні і конечні, а оминати ті, які наносять

йому шкоду. Нехай же провідним світлом вашої праці в школах буде передусім — випросити з неба той прецінний і Божий дар, яким є мудрість».

І знову в цих словах, коли Митрополит Андрей ззиває, щоб молитись про дар з неба Мудрости, як передумову збагачення і неложности знання, він вимагає нічого іншого, як святости від молоді, бо Мудрість — це один із сімох Дарів Святого Духа, що в свою чергу родить моральну чесноту мудрости.

«У кожній школі християни починають науку від молитви. І ВИ ТАК САМО РОБИТЕ. Про що ж просимо перед наукою... Про Божу Мудрість, про той неоцінений дар... Божа Мудрість — це найкраща, найвища і найцінніша прикмета людського ума. Вона є причиною, що й дитина мудра умом вище стоїть, ніж не один чоловік, що береться інших учити...»

«Поручаю вам дуже й дуже, Дорогі Діти, часте приймавання Святих Тайн. В школах не будуть Вам того пригадувати; самі пам'ятайте про це...»

Отже життя з ласки, життя з Дарами Святого Духа для душі, життя підтримуване небесним кормом, яким є Пресвяте Тіло і Пречиста Кров Господа Нашого Ісуса Христа, як гаранті надприродньої органічної сили людини, запорука переображення і воскресіння. Такими хоче мати Митрополит Андрей нашу українську і взагалі всю християнську молодь. Хоче, щоб вона була святою. І то святою в найвищому ступені. Святою аж до геройської боротьби. Коли вдуматися в умовини, в яких знайшлася молодь в большевицькій займанщині, коли пригадати те, що зі шкіл прогнано Христа і викинено Христовий знак, хрест Господень, і коли, з другого боку, зіставити з тим заклик Митрополита навіть не у формі наказу, але у формі самозрозумілого ствердження христия-

янської постави у всіх умовах життя словами — «у кожній школі християни починають науку молитвою» — коли додати, що означала така постава християнської молоді у большевицьких школах, то треба сказати, що Митрополит Андрей бажає мати справді християнську святу молодь у найвищому геройському ступені святости.

«Стережіться гріха проти святої віри, тримайтеся святої Церкви. Як зрада Батьківщини, так і зрада св. Церкви, нашої Матері, що від дитинства до гробу веде нас і в кожній потребі подає нам помічну руку, є мерзенним злочином. Пам'ятайте, що Бог вам дав ту велику ласку належати до Святої Вселенської Католицької Церкви. Любіть її, будьте їй вірні, самі старайтеся, щоб знати науку катехизму, щоб не опускати щоденних молитов, щоб часто приступати до Св. Причастя... Ви, старші, для молодших братчиків і сестричок будьте вчителями, наставляйте їх на правильну дорогу, вчіть релігії, читайте також побожні книжки і родичам і чужим... Намовляйте батьків, щоб щоденні молитви в хаті рано і ввечері, а бодай раз на день, спільно відчитували або співали вголос із молитвослова...»

В цьому стилі продовжує Митрополит свої послання до всіх вірних. Спитаємо себе: чого хотів Митрополит тим усім осягнути. Здається, що відповідь після того, що ми чули, буде проста. Всі ми знаємо, що Митрополит бажав, щоб досягнути єдності Христової Церкви. І весь світ знає про те, що Слуга Божий Митрополит Андрей — це невтомний трудівник, подвижник і борець за те, щоб «було єдине стадо і єдиний пастир». Але водночас треба сказати, що Митрополит Андрей бажав насамперед, щоб принаймні ті, які є в цьому єдиному вселенському Христовому стаді, були святим Христовим стадом. Для здійснення єдності більшість вірних може тільки молитися, але

для здійснення святости кожний вірний може зроби́ти багато більше — він може *переобразити себе в святу людину*. Справа церковної єдності лежить перш усього в руках найвищих пасти́рів, у Церкві. Справа святости Церкви знаходиться в руках кожного з нас, в рішеннях кожного вірного. І хто знає, чи шлях до єдності всіх християн у єдиній Вселенській Церкві не веде *почерез святість того, нехай і малого стада, яке буде одначе стадом святих*. Йому ж, цьому малому святому християнському стадові, дана обітниця й за́порука Христа: «Не бійся, мале стадо...»

Коли це говорю, то хочу підкреслити, як *інакше* розумів Митрополит єдність Церкви в українському народі. Бо і досі панує поширений погляд, що його так часто можна почути: це механічне оперування цифрами і якесь неокреслене *механічне єднання*. Оперування цифровими даними більшості і меншості. Митрополит Андрей не оперує *мертвими циферними «величинами»*. Він глядить на внутрішні істотні духові вартості і *величини*. Святість належить якраз до цих вартостей. Не забуваймо, що від початку свого існування Христова Церква була завжди в циферному розумінні меншістю, але вона була святою меншістю, і тому найбільшою, вселенських розмірів, величиною в духовому розумінні. І в тому сила Вселенської Христової Церкви. Вона перемагала й перемагає не механічним числом умавленої людини. Вона перемагала і завжди буде перемагати святістю своєю: святістю, благодаттю Духа Святого оновлених, вірних своїх.

Як виявляється, Митрополит Андрей, це не тільки Апостол церковної єдності, це насамперед Благовісник й подвижник святости Христової Церкви. Всі ж бо ми визнаємо і віримо не ли-

шень в «єдину», але і в «святую» Церкву. Про таку Церкву пише ап. Павло у своєму посланні до Ефесян таке: «Христос возлюбив Церков і себе предаде за ню, да освятит ю, очистив банею водною во глаголі. Да представит ю собі славу церков, не їмущу скверни іли порока іли нічого от такових: Но да будет свята і непорочна...»

Ці заклики Благовісника святости, заклики, просьби і благання, скеровані до вірних, щоб вели святе життя, пронеслися до нашого народу двадцять років тому, але вони стукають до нашого серця і сьогодні і будуть стукати завжди. Тому ці заклики-благання і це наше спільне розважання закінчую словами Слуги Божого Андрея, який вже не з Святоюрської гори, але з небесних висот кличе до нас: «Цим письмом, Дорогі Діти, хочу з Вами попрацятися, бо не знаю, чи мені Бог дозволить працювати для Вас і за Вас молитися. Нехай це моє письмо буде для Вас неначе моїм завіщанням, останньою наукою, проханням і щирим батьківським благословенням».

БЛАГОВІСНИК ЄДНОСТИ

«Отче святий, збережи їх у Твоє ім'я, що дав Ти мені їх, щоб вони були одно, — як і ми... Та не тільки за них молю, але й за тих, що ввірують в мене через їх слово; щоб усі були одно: як Ти, Отче, в мені і я в Тобі, щоб і вони в нас одно були, щоб увірував світ, що Ти післав мене». Йо. XVII, 11, 20-21.

ЧАСТИНА ПЕРША

Вступні завваги

Не легко доповідачеві стояти кілька разів підряд і промовляти приблизно до тих самих слухачів, а крім того, говорити на ту саму тему. В даному випадку виголошувати доповідь про Слугу Божого Андрея, Галицького Митрополита першої половини нашого століття. Не легко доповідачеві, бо завжди існує небезпека, що він буде повторюватися і не скаже кінець-кінцем нічого такого, що могло б викликати зацікавлення в колах слухачів. Але не легко також і слухачам слухати доповіді одного й того самого автора впродовж кількох років, бо першу свою доповідь про Митрополита Андрея я виголосив точно три роки тому, в грудні 1957 р. Тоді я говорив про Митрополита як людину, підкреслюючи його характеристичне, якесь інше, ніж у пересічних людей, «Я». В наступних доповідях в минулому році я старався вникнути в думки Митрополита в питаннях, що стосуються держави, при чому основну ідею Митрополита про державу окреслив я поняттям «і поліс пневматікі» — християнським духом проникнута держава. В окремій доповіді я старався проаналізувати богословське мислення цього великого Богослова й церковного Вчителя, то знову, якщо мова про Христову Церкву, я зупинився на понятті святости Церкви. Святости,

проповідником якої був цей великий Святець на Святоюрській горі...

Коли сьогодні я все таки зважився ще раз забрати слово до теми «Митрополит Андрей Шептицький», то тільки тому, що я переконаний в тому, що тема ця ще дуже довго залишиться невичерпаною. Постать Митрополита Андрея не тільки на українському горизонті, але й на горизонті насамперед цілої Східної Європи, а я додам, і в історичному бутті цілої Христової Церкви, така, щоб оминати зайвих суперлятивів, скажу, — незвичайна й небуденна, що над нею не то десятиліттями, а й століттями ще будуть зупинятися різні дослідники. Його життя, його діяння і зокрема його мислення будуть завжди стояти в центрі уваги кожного, хто захоче знати дещо вірніше про минуле та вникнути, наскільки це людині можливо, в таємний хід майбутнього. Особливо цінною являється скарбниця Його думки, скарбниця, в якій можна черпати нові пізнання та творчі надхнення для сучасного і майбутнього.

І саме з цієї скарбниці думки Митрополита Андрея я хотів би подати знову так, як і попередньо, бодай дещо, можливо, що й багатьом відоме з принагідних писань Митрополита. Але навіть, якщо деякі речі відомі, то вони призабуваються в нашій свідомості, і тому ніколи не зашкодить, коли одне чи друге пригадати, зокрема тоді, коли у цих, давно Митрополитом проголошених, думках відкриваємо їх постійну свіжість, їх нев'ялість або, скажیم модерною мовою, їх актуальність. Актуальність, яка одначе не носить характеру події дня, але має в собі елемент непересічної важливості. На жаль, дотепер не вдалося ще зібрати, упорядкувати і видати всіх творів і листів Митрополита Андрея; можливо, що багато дечо-

го з того затратилося назавжди, інша частина архівних матеріалів зберігається в Україні або знаходиться в Апостольській Столиці, ще не доступна для дослідів. Це спричиняє природно недостачі, браки, словом, неповність та недосконалість кожної дослідної праці. І тому я свідомий цієї недосконалості й неповного образу не тільки з погляду самого характеру доповіді, але й з погляду фізичної неможливості вглянути у всю духову спадщину Митрополита. Тому всі мої попередні й сьогоднішня доповідь носять характер вирізків чи коротких неповних нарисів до тієї чи іншої проблеми.

Та враховуючи всі труднощі, навіть ту, що все той самий доповідач, який говорить кілька разів на кінець-кінцем одну тему, може занудити слухачів, я все ж таки хочу сьогодні говорити про Митрополита, бо, переглянувши те все, про що мені доводилося говорити, я прийшов до одного прикрого для мене ствердження: я ще одного не докінчив . . . Одного я дотепер в доповідях не сказав. Правда, я ніколи не говорив про життя, тобто про біографічні дані, дати і події з багатого життя Митрополита Андрея, але й не ставив собі ніколи цього завдання, залишаючи його виключно біографам. Мене у постаті Митрополита приваблювало щось інше, а саме його мислення, його думки. І якраз тут я обминув, може, найважливішу сферу мислення і думок Митрополита Андрея, сферу, яка була мотором його діяння, я сказав би, була для Митрополита в його власному розумінні змістом його життя, його післанництвом і його за життя нездійсненою візією. Візією, подібною до тієї візії Мойсея, якому Господь розкрив здалека, з гори в пустелі, Землю Святу Обіцяну, та не

дав щастя дійти до цієї Землі, жити на ній разом із своїм вибраним народом і радіти разом із ним.

Своє післанництво, не завершене дійсним сповненням і переживанням, а тільки закінчене при останньому віддиху життя візією великого майбутнього Христової Церкви, візією, що родилася в нього з його глибоких чеснот любови, надії і віри, бачив Митрополит Андрей в ідеї замирення людства і передусім християнського світу, якого видимим знаком і висловом мала б бути всемірна єдність Христової Церкви. Сьогодні я хочу говорити про Митрополита, як *Благовісника єдності*. Це саме те, про що я сказав, що я чогось не докінчив, чогось найважливішого з життя і скарбниці думки Митрополита я не заторкнув чи, признаюся одверто, чого я дотепер свідомо старався не порушувати.

Про всі мої мотиви такого свідомого виминення однієї найважливішої проблеми не місце тут згадувати. Головною причиною є складність і трудність самого питання. Але найважливіше те, що за кілька років постало багато дечого такого, що просто не дозволяє мовчати про нього, а наказує його якнайбільш дбайливо, безпристрасно й об'єктивно поставити у цілій ширині й можливості перед кожною християнською віруючою людиною. До цього нового зараховую такі речі:

Започаткування два роки тому беатифікаційного процесу Слуги Божого Андрея, Галицького Митрополита. Складна й до деталей продумана процедура процесу ставить посередньо й вимогу до всіх нас, пізнати думки Митрополита якраз в найважливішому питанні його життєвого післанництва, тобто, з одного боку, чітко й об'єктивно представити його мислення щодо єдності Христової Церкви й питання з'єдинення всіх християн в єди-

ній, святій, соборній і апостольській Церкві; зібрати ці думки, висловленні при різних нагодах та в різних письмах, у певну систему, впорядкувати їх та проаналізувати. Завдання важке, але й важливе й почесне для кожного богослова чи навіть дослідника різних процесів, які відбуваються на наших очах в усьому християнському світі.

Друге, що постало, це те, що минув уже рік, як Римський Архиєрей Папа Йоан XXIII заповів скликання Вселенського Собору, на якому будуть обговорювані всі питання, зв'язані із з'єдиненням всіх християн. Як відомо, передсоборові підготовні праці проходять незвичайно інтенсивно. Водночас вникливу спостерігачеві актуальних подій не повинно поминути поза увагою спостереження, що з усіх явищ, які відбуваються на наших очах, саме цей Вселенський Собор і зв'язані з ним питання становитимуть чи не найбільшу своєю вагітністю подію у перспективі дальшого розвитку не тільки Христової Церкви, але й усього людства.

І третє; саме в зв'язку із заповідженням Вселенського Собору і все виразнішою лінією його підготовних праць все чіткіше зарисовується характерна нитка споріднення, подібности, аналогій чи навіть ідентичности з накресленою проекцією й розумінням церковного з'єдинення, які зустрічаємо в мисленні Митрополита Андрея відносно цього питання. Слідкуючи за розвитком всього, що діється й що говориться довкруги майбутнього Вселенського Собору та вглиблюючись в думки Митрополита щодо з'єдинення християнського світу, мимоволі приходиш до думки, що в основі самого задуму Собору, як і в основі розуміння деяких питань *лежать* думки Слуги Божого Андрея, що ці задуми — це неначе зерна того самого засі-

ву, що його так ревно сіяв невтомний сівач замирення християнського світу, Митрополит Андрей. Не хочу цим сказати, немов би задум Вселенського Собору і теперішнє поживалення праці на відтинку зближення і замирення християнства були інспіровані працею і духовим зерном Митрополита. Для справжнього пов'язання цих питань треба було б, щоб постать Митрополита і його думання були багато основніше та загальніше відомі в цілій Церкві. Так зараз ще справа не виглядає, і думки Митрополита відомі, на жаль, ще дуже невеликому гуртові віруючих християн. Коли вказую на деякі аналогії, то тільки тому, що ми не знаємо, в який спосіб діє Всемогучий Господь, який з певністю має можливості в'язати між собою те, чого люди не в'яжуть, а з історії Христової Церкви можна б навести безліч фактів, де одна і та сама ідея народжувалась із скарбниці Божого Об'явлення, кристалізувалась і благовістилась у різних великих умах, в різних частинах земної кулі та в різні періоди часу без взаємної інспірації чи взаємного порозуміння. Як Всемогучий Господь це творить, це залишиться таємницею Його незбагненної Премудрости. Тому я тільки обмежуся ствердженням самого факту: між мислями Митрополита і цілим його творчим життям для справи з'єдинення в першій половині двадцятого століття, мислями і життям, яких радіус був зв'язаний все таки із обмеженою територією, з одного боку та з активізацією проблематики церковного з'єдинення всіх християн у другій половині ХХ століття, активізацією, якої радіус вже набрав вселенських розмірів, є речевий, коли не причиновий в людському розумінні, то якийсь інший, назв'ям його, таїнственно-містичний зв'язок.

Я міг би й далі продовжувати ланцюг різних інших подій, які постали просто вчора, передучора у цій ділянці, але обмежуся цими трьома основними. І додам таке: може хтось в тому схоче бачити вияв патріотизму, я радше назву це християнською любов'ю до своїх братів по крові: я боюсь, що ми в розгадуванні того, що різьбить історія довкруги нас і серед нас, знову залишимося на десятки, а то й сотки років позаду інших християнських народів і що ми не потрапимо знову зрозуміти та відчувати знамени часу... Якщо б питання не мало такої важливості якраз для нас українців, католиків, православних і — додам нову категорію — безбожників — я не збирався б тут говорити про цю проблему. Може тоді було б краще, щоб хтось із наших мистців слова писав ще раз гумористичну новелю в стилі відомої новелі Остапа Вишні з його: «А хто його знає; Ех, якби то знаття; а я казав, що так буде»... На жаль, я відчуваю правду, завуальовану в цій новелі, як велику трагедію нашого народу й тому берусь за те, щоб говорити про Слугу Божого Андрея, як благовісника єдності всіх християн.

При тому йдеться мені не про те, що Митрополит Андрей на цьому відтинку робив, як він діяв, не зупиняюся також на оцінці його дії. Це речі в більшості відомі. Дія є завжди твором думки, слова, що родиться в умі людини, неначе слабкий відблиск отого відвічного родження Божого Слова, про яке прегарно благовістить св. євангелист Йоан у Пролозі до свого Євангелія. Дії є одноразовими історичними даними, вони лежать вже в минулому, за нами, слово-думка носить на собі печать неминущого, його промені кидають світло у прийдешнє. І тому, вглиблюючись у слово Митрополита, ми не занурюємося у щось, що вже за

нами, ми радше просвічуємо також своїй думці шлях у майбутнє й відкриваємо в ньому нові горизонти нашого світобачення. Інакше ми були б людьми мертвими, нездібними, а Христос, що кличе всіх людей до себе не даром сказав: «Ніхто, хто положив руку на рало і оглядається назад, не є здібний до царства Божого» — Лк. ІХ, 62.

Провідна ідея цілого життя

Не є таємницею для кожного, хто цікавився життям Митрополита Андрея, що ідея єдності Христової Церкви або в практиці ідея з'єдинення роз'єданого християнського світу була домінуючою ідеєю Слути Божого Андрея. Увесь його життєвий шлях стояв неначе під якимсь містичним впливом її важливості і її динаміки. Митрополит не приховував цього факту ні перед ким, він виразно вважав і називав ідею з'єдинення ціллю свого життя, за ту ідею він готовий був страждати і вмирати. З'єдинення Церков вважає він післанництвом свого життя. Не дивно, що, ставши тільки верховним Ієрархом Христової Церкви в Україні, він зформулював те своє післанництво в таких коротких словах свого першого послання: «Ціль моєї праці зібрати всіх вас під стягом Христа. Наука Христова, якою я перейнятий сто разів більше з власного переконання, ніж з уряду, це мій прапор і мій дороговказ. Хай умру сьогодні і в вічності не знайду щастя, щоб тільки ви, мої браття, були спасенні» . . . ¹⁾

На схилі свого віку, в обличчі можливої смерті, Митрополит писав до Апостольського Престолу, висловивши в письмі просьбу, щоб Апостоль-

¹⁾ Логос, 1956, ч.3, стор.199.

ський Престол благословив його на виразну мученичу смерть за з'єдинення Церков: «Через мою смерть Церква не тільки нічого не стратить, а може мати тільки зиск. Таж треба, щоб хтось став жертвою інвазії».²)

Джерело надхнення

Можна поставити перше питання: де шукати джерела надхнення Митрополита для цієї якраз ідеї. І в цьому питанні можна почути то тут, то там різні відповіді. Одні стараються в'яснити його надхнення і працю аж до готовости вмирати за ідею з'єдинення просто збігом обставин, які спричинили те, що Митрополит Андрей став на чолі української чи, як її тоді називано, Греко-католицької Церкви. Ця ж Церква опинилася знову на границі двох світів: латинського західнього і православного східнього. Вже сама приналежність Греко-католицької Церкви — по віроісповіданню до західнього християнського католицького світу і по обряду, традиціях та формах богочитання до візантійсько-слов'янського християнського світу, вже, повторюю, ця приналежність до двох світів і факт, що Греко-католицька Церква була неначе синтезом Сходу і Заходу у серці Європи, могли визначати також цілі й напрямні діяння для найвищого Ієрарха цієї Церкви. Додати до цього те, що Греко-католицька Церква на Західній Україні була за життя Митрополита Андрея спадкоємницею історичного церковного твору, що постав у XVI ст. у висліді заключення церковної Унії в Бересті між цілою Ієрархією тодішньої Київської Митрополії, тобто цілою Українською

²) Вісник Апост. Візитатора в Зах. Європі, 1954, ч. 2-3, стор. 76.

Церквою того часу, і Апостольською Столицею в Римі, тоді й певні історичні традиції могли визначати дію Митрополита Андрея і просто зобов'язувати. Ще інші могли б шукати генези цієї ідеї Митрополита в його любові до свого народу. В залежності від того, як один чи другий дослідник оцінює національну свідомість Митрополита Андрея, дехто пробує також тим наскрізь патріотичним людським мотивом пояснювати посвяту Митрополитом свого життя для ідеї церковного з'єдинення. Я не хотів би на цьому місці вдаватися в дискусію з такими чи такими оцінками, але таки хотів би спростувати одне твердження, мовляв, з «руськості» Митрополита чи «руської» свідомості Митрополита можна пояснити бажання Митрополита притягнути до унії з Римом всіх «руських», тобто українців, великоросів і білорусів: «Це, очевидно, тобто національна свідомість цього часу, не могло впливати на розуміння руськості і в Митрополита Андрея. Тож не диво, що Митрополит хотів привести до Унії з Римом увесь взагалі «руський» світ, не лише українців і білорусів, але й москалів... Про навертання москалів дбав він і пізніше, в 1917 році, коли вертався з заслання. Тоді він висвятив у Петербурзі о. Фьодорова на Екзарха для Московщини».³⁾

І далі: «під впливом родинної традиції він почував себе русином, а зовсім не українцем... Митрополит став не відразу українцем у теперішньому нашому розумінні»...⁴⁾

На мою гадку, було б помилково виводити від того, що хтось в Галичині в ХІХ ст. почував себе русином — рутенус, що він тим самим не мав національної української свідомості. Хочу стверди-

³⁾ Вол. Дорошенко, Логос, 1956, ч. 3, стор. 201.

⁴⁾ Там же, стор. 200.

ти тільки, що ніхто не розумів у той час «русин-рутенус» як щось рівнозначне з «русус», та що також жаден росіянин не називав себе — русин-рутенус. Згідний в тому, що питання національної свідомости в дану епоху не можна міряти категоріями нашого часу. Національну свідомість визначає найкраще почуття любови до землі, на якій хтось живе, і до народу, до кровного зв'язку з яким хтось признається.

Але не про це мені йдеться. Я хотів тільки вказати на те, що такими відповідями ми ніяк не вичерпуємо і не можемо пояснити того динамічного надхнення Митрополита Андрея ідеєю церковного з'єдинення. Не виключаючи їхнього впливу і їхньої ролі у життєвому післанництві Митрополита Андрея, головним джерелом його надхнення було щось таки інше. Він про це сам говорить: «Наука Христова, якою я *перейнятий* сто разів більше з *власного переконання*, ніж з *уряду*»... Отже не уряд, не позиція при керівництві Греко-католицької Церкви, але *перейняття* Христовою наукою було тим джерелом, з якого пробивалося надхнення Митрополита, щоб думати, діяти, словом жити, а навіть вмирати для ідеї церковного з'єдинення. Все інше — традиція Греко-католицької Церкви, як спадкоємниці історичного надбання, завершеного в XVI ст. Унією з Римом, або уряд Верховного Пастиря цієї Церкви, або такі вже земні мотиви, як патріотизм, відігравали другорядну роллю. Вони, ці фактори, були радше нагодою, щоб можна було оте внутрішнє переконання Христовою наукою проводити в життя. Христова наука, яка проникнула цілу істоту Митрополита, Христова наука, кожне слово якої і кожний заповіт вдихував Митрополит у свою душу з найбільшою скрупулятністю, та наука, якій Митрополит хо-

тів бути якнайбільше відданим і ревним слугою і її благовісником, надхнула його до того, що він став справжнім Апостолом і Благовісником єдності Христової Церкви.

А в цій Христовій науці є такий виразний заповіт Христа, в якому Христос благає Отця Небесного про єдність своїх апостолів та про єдність всіх, що в Христа повірують. Це архієрейська молитва Христа Спасителя, до якої Митрополит Андрей безліч разів вертається, як лишень має нагоду говорити чи писати про Церкву. Неначе бажає ще і ще раз пригадати і собі своє післанництво і вірним, щоб прислуховувались цьому заповітові-молитві.

Митрополит Андрей так глибоко перейнятий Христовою наукою, що просто не може повірити в те, щоб справжній християнин не бажав усім серцем здійснення ідеалу з'єдинення всіх вірних в єдності у святій Вселенській Христовій Церкві. Що більше, він вважає, що з'єдинення Церков скріпить віру у світі у саме післанництво Христа. Ось що він про це пише в Посланні до духовенства 17. 4. 1940 року: «Та не може бути, щоб християнин... не бажав усім серцем здійснення того ідеалу, над яким працюємо і ми слабими своїми силами. А цей ідеал — це з'єдинення всіх вірних в єдності у св. Вселенській Церкві. По Христовому бажанню, з'єдинення це всіх між собою і в Ньому мало б до того спричинитися, щоб світ вірив, що Бог, Небесний Отець, Його, Христа-Месію, прислав на світ»...⁵⁾ «Щоб світ вірив...» Як живими й повністю зрозумілими стали для мене особисто ті слова, я відчув, коли приблизно рік тому в зустрічі з багатьма християнами на Далекому Сході я почув стільки скарги й жалю на те, що між християнами немає єдності. Роз'єднання

⁵⁾ М. О. ч. 82, 1940.

й розбиття серед християн — це найбільша трудність в апостольській праці серед нехристиянського світу, воно спричиняє недовірливість до проповіді християнства, воно в очах всіх християн Далекого Сходу й азійського простору є найбільшим згіршенням-соблазном...

Любов до Христової Церкви

Як Христова наука в цілому була джерелом надхнення для думок і праці для церковного з'єдинення, так і Митрополит, викладаючи свою думку про з'єдинення, його можливості й способи його реалізації, старається уґрунтувати конечність і зв'язок цієї праці різними аргументами. Першим аргументом в серії ряду інших любов до Церкви: «... любов до Церкви — це перша і найважливіша частина любови до ближнього, а через те й найвищий прояв любови до Бога... Любов до ближніх, до всіх ближніх, до всіх людей, за яких Христос пролляв свою кров, найліпше проявляється в молитвах за Церкву... Молитва за Церкву — то саме школа такої любови до всіх людей»...⁶⁾

«АЄпархіальний Собор... дуже сильно поручає працювати над тим, щоб виробити у вірних, а особливим способом у молоді, велику любов до єдиної, святої, вселенської, апостольської Церкви».⁷⁾

Яке велике значення в думках Митрополита для ідеї єдності має любов до Церкви, свідчить про це факт, що АЄпархіальний Собор видав аж 17 правил, в яких з'ясовуються практичні напрямні для плекання цієї любови.

⁶⁾ Львівські АЄ Відомості, 1942, ч. 5, стор. 73.

⁷⁾ ЛАСВ, ч. 5, 1942, стор. 90.

Та в вище дослівно наведеному тексті слів Митрополита Андрея зауважуємо ще одну характеристичну нотку думок Митрополита. Назву цю нотку видження всіх фактів у світі в тісній єдності й пов'язанні, а не в відірванні: цілість у вселенському масштабі, тобто цілість з її основними елементами — Творцем Богом, вселенною, людиною; цілість, з якої не можна вирвати жодного деталю, визначають стиль мислення Митрополита. В тій цілості — *Теос, космос, антропос* зв'язані з собою і все, що в цій цілості відбувається, коли-небудь відбувалося чи буде відбуватися, замикається у тому визначеному колі: від Бога і до Бога. Тому, на думку Митрополита, особливо любов до Церкви, як до частини цієї цілості, не є чимсь відірваним. Вона — це любов ближнього, до всіх ближніх, до всіх людей, чим визначається ширина цієї любови, а любов до ближнього — це знову ж найвищий прояв любови до Бога, чим знову визначається її глибина і її неземний, а Божий характер. Цей універсалізм, характеристичний для мислення Митрополита, зустрічаємо у всіх справах, навіть дрібного характеру, над якими розумує Митрополит Андрей.

Єдність і вселенськість

Універсалістичне, вселенське мислення Митрополита диктувало йому справу з'єдинення і єдності Церкви розглядати не з якогось вузького загумінку і не з становища якихось приміраючих і часових вимог, а можна б сказати — з точки зору неначе вічності. У цьому напрямі йде Митрополит так далеко, що навіть старається в деяких моментах абстрагувати, коли говорить про єдність

Церкви, від Св. Письма і Передання, а просто виводить свої міркування від самої цілі посланництва Христа: «Ціль Христа — з'єдинити ціле людство у своїй Церкві». Отже вже з цього наміру, пише Митрополит, «мусимо сказати, що та єдність Церкви мусить бути досить *сильною, глибокою*, щоб в одно зв'язати всі народи світу». Та єдність мусить бути *вселенською* єдністю, або іншими словами, характеристична прикмета Христової Церкви — *єдність з природи* речі злучена з другою прикметою тієї Церкви *вселенськістю*.⁸⁾

Величність ідеї з'єдинення

Христова наука, глибока любов до Церкви, бачення єдності Церкви в тісному пов'язанні із вселенськістю Христової Церкви роблять саму ідею з'єдинення в очах і думках Митрополита святою справою. «Свята справа з'єдинення Церков — це справа, про яку Христос Спаситель так дбав, що перед своєю смертю поручав її Отцеві Небесному, як першу і найважливішу справу в Архієрейській молитві . . . Єдність людей між собою, єдність Церкви і єдність Церков — це дар із неба, за який Христос молився, виходячи на муку, це дар, який і нам треба випрошувати молитвами цілого життя».⁹⁾

Як бачимо, і в тому контексті Митрополит завжди в'яже єдність Церкви із дальше йдучою концепцією єдності всього людства, всіх людей. Той дух повноти, цілості й завершеного мислення постійно супроводить усе думання Митрополи-

⁸⁾ «До духовенства», грудень 1941, сконфісковане частинно, пізніше опубліковане в ЛАЄВ ч. 2, 1942, стор. 17.

⁹⁾ З декретів АЄСобору, відділ: Праця над з'єдиненням. ЛАЄВ 1942, стор. 61.

та. Як важливою й величною в думці Митрополита була справа з'єдинення, свідчить про це наступне: Львівський Аспархіяльний Собор, що відбувався в 1940 р. в незavidній обстановці першої большевицької окупації західньо-українських земель, присвятив цьому питанню, щоб тільки зреферувати самі правила й постанови, повні чотири сторінки друку. В тих постановах і правилах, яких духовим батьком треба вважати Митрополита Андрея, бо на ділі він дав основні матеріяли для обговорення й він формулював рішення Собору, обговорюються різні питання, зв'язані із з'єдиненням Церков, та наświetлюються різні аспекти цієї багатой проблеми.

Наше післанництво

В згаданих вже Соборових Декретах і Постановах знаходимо між іншим такі цікаві місця, які вже конкретизують справу в питанні з'єдинення з різними елементами часового характеру, з простором, історичною епохою та з конкретним народом. Але завжди дивляться навіть при врахуванні цих часових і простірних аспектів на цілість самої концепції єдності.

«Працю над з'єдиненням Церков мусимо вважати такою, яку Боже Провидіння призначає нам особливим способом. Передусім тому, що така велика частина нашого народу належить до нез'єдиненої Церкви і носить всі наслідки нечасного роздору, що відірвав від Вселенської Церкви всі Церкви Сходу». ¹⁰⁾

Та щоб не виглядало, що справу церковного з'єдинення треба розуміти лишень з якогось вузь-

¹⁰⁾ Там же, стор. 58.

кого національного українського інтересу чи, ще точніше, з точки зору західньої католицької вітки українського народу, Митрополит зараз же, згадавши про те, що Боже Провидіння неначе накладає на нас певну місію, говорить про цю місію вже ширше, насамперед бодай визначаючи цьому післанництву місце серед інших східньо-європейських народів: «Будучи в Західній Україні одинокою віткою українського народу, що зберегла вселенську віру і візантійсько-слов'янський обряд, ми тим більше від усіх *слов'ян* і католиків можемо зробити для тієї справи, а коли можемо, то й до того зобов'язані. Братня любов приневолює нас до того. А коли до того зобов'язані, то й до того покликані». ¹¹⁾

Ці думки Митрополита такі цікаві своїм змістом, що треба над ними хвилину зупинитися. Насамперед відносно самого післанництва, місії. Це поняття може виглядати дещо спорожнявим, просто тому, що часто ним надуживають і — знаємо з історії — часто надуживали. Котрий з народів не вважав себе в історії «післаним», «покликаним» і т. д. І скільки в тих поняттях містилося не раз пустих напушистих фраз... Щоб говорення про наше післанництво не було пустою фразою і тільки звичайним мрійництвом, Митрополит дуже виразно вказує на основи цього післанництва. Цією основою є щось дуже конкретне, щось, що існує як дійсність, і саме ця дійсність, яку треба вважати даною нам Божим Провидінням, родить не тільки саму ідею післанництва, але просто ставить життєву вимогу; вона накладає обов'язок. Ця дійсність складається з двох елементів: Вселенської віри і візантійсько-слов'янського східнього обряду. Ця дійсність є отим «більше», про

¹¹⁾ Там же, стор. 58-59.

яке говорить Митрополит, те «більше», що нам дає насамперед можливість праці, а далі зобов'язання праці.

І далі: Митрополит дивиться на нашу Церкву не як на щось відірване, замкнене для себе непроходимим муром. Ні, він бачить її насамперед в сім'ї всіх слов'янських народів і йде ще далі та бачить її в великій родині всього католицького світу.

Ми насамперед можемо дати більше, ніж усі ті інші тому, що маємо до того передумови, що самі неначе з природи в'яжемо, еднаємо у собі творчі елементи структури Христової Церкви; коли можемо більше працювати, як інші, то з цього випливає наш моральний обов'язок працювати, тому ми зобов'язані, а коли ми зобов'язані, то не розуміймо це зобов'язання як прикрий тягар, що його треба позбутися, не втікаймо від цього обов'язку, а стараймося бачити в ньому наше покликання. Покликання не з цього світу, а покликання Богом. Оце приблизно розумування Митрополита Андрея. Скільки в ньому глибини і скільки в ньому отого надземного й надприродного світла, яке бачить справи не з людських низин, але з Господніх висот...

Та крім Божого покликання до нашого післанництва є ще щось тут, на землі, яке, очевидно, також свої життєві сили черпає у Бозі, а це *братня любов*. Тим Митрополит хотів сказати, що коли вже хтось не дав би себе зворушити питанням з'єдинення всіх християн в ім'я Божого післанництва, може його серце зворушить *любов* до брата, зрештою джерело цієї любови бачить Митрополит у невичерпному джерелі Божої любови.

Щоб закінчити цей розділ про питання післанництва, хочу ще в цьому контексті згадати наступне: в словах Митрополита я бачу також нову концепцію у праці над церковним з'єднанням. Нове є в тому, що якраз у новіші віки аж по сьогодні всі інші *слов'янські* народи в Європі та багато інших народів Західньої Європи вважали тільки і єдино себе покликаними для цього завдання, для праці над церковним з'єднанням. Нас, українців, не враховувано до цього «хору покликаних». Що більше, нас навіть цілком виразно з цього хору виписували, вважаючи нас нездібними до такого покликання і післанництва. Здається, що ця сугестія нездібності так врилася в нашу свідомість, що ми навіть повірили в цю нездібність. І повіривши, ми поставили себе в ролю глядача, спостерігача, а дуже часто крикливого тільки критика роботи інших «покликаних». Нам суджено було нести хрест, а не бути носіями ідей і їхніми реалізаторами. Митрополит хоче вирвати нас усіх із становища глядачів, він хоче нам прищипити духовість творчих мислителів і співтворців людської історії. Оце та нова концепція Митрополита: розбудити в народі свідомість свого покликання, надхнути його вірою і вказати йому на величну ідею, для якої варта й треба працювати.

Трагедія чи післанництво

«Вкінці Боже післанництво і наш обов'язок можемо пізнати і в тій сумній для нас обставині, що, може, ніякий народ на світі не терпів стільки від нещасного роз'єднання Церков, що український народ... Те історичне нещастя українського народу спричинює,

що з'єдинення Церков є неначе потребою нашого народу та єдиним його спасінням». ¹²⁾

Звичайно всі наші народні нещастя, втрату суверенного життя, невдачі в боротьбі, історичні розшматування наших земель, чуже загарбництво, і т. д. аж до релігійно-церковного розбиття включено ми трактуємо як національні трагедії. Митрополит вважає також роз'єднання Церков на наших землях чимсь сумним, нещасним, та все ж він супроти звичайної людини і в нещасті бачить ще іншу сторінку. Він говорить про терпіння народу, він оминає терпіння назвати *трагедією*. Трагедія — це поняття, яке родилося на ґрунті нехристиянського світосприймання, в поганському світі. Християнство, як таке, не знає людських, збірних чи індивідуальних трагедій. Християнство знає *хрест*, знає *терпіння*, знає *жертву*... А хрест, терпіння, жертва — це не бездушні поняття. Трагедія без душі, бо завершенням трагедії в поганському світогляді є пустка. В хресті, терпінні, жертві є душа, є зміст, і то глибокий, часто просто невловний для людини зміст. Ось чому Митрополит якраз у терпінні й збірному нещасті бачить наше покликання, наше післанництво. Його мислення наскрізь, у всіх нюансах — християнське мислення...

Християнський патріотизм

Останні наведені мною слова Митрополита, де Митрополит говорить про з'єдинення як нашу національну потребу, можуть створювати враження, неначе в основі цих думок лежить вже патріотичне, в розумінні ляїстичному, поняття любови до Батьківщини. Немає сумніву, що Митрополит Шептицький любив свій український

¹²⁾ Там же, стор. 59.

народ, немає сумніву, що він був незрівняним патріотом. Одначе його патріотизм не був поверховою вивіскою. Він спирався в своїй основі на християнські первні душі Митрополита. Це патріотизм, пройнятий Божою благодаттю, це патріотизм, піднятий на рівень християнської чесноти, і тому Митрополит дає вияснення патріотизму, називаючи його християнським патріотизмом. Різниця між звичайним профанним патріотизмом і християнським патріотизмом така, як між природою і надприродою, етичним законом і благодаттю, душею людини без знамени й печаті св. Таїнства Хрищення і душею охрищеної людини. А ось думки Митрополита:

«Всі ми мусимо вважати працю для з'єдинення Церков за наш моральний обов'язок любові до Бога, що проявляється в християнській любові до ближнього, але також за один з найважливіших конституційних елементів нашого християнського патріотизму». ¹³⁾

Іншими словами, Митрополит бачить у покликанні до праці для з'єдинення моральний обов'язок, яким ми здійснюємо свою любов до Бога і любов до ближнього і який є водночас складовим творчим елементом нашого християнського патріотизму. А істоту цього християнського патріотизму Митрополит Андрей з'ясовує наступними словами: «Християнський патріотизм не проявляється і не може проявлятися в нас ніякою політикою та не може містити в собі ніякої ненависти до наших братів іншого народу. Служняні Христовому наказові, ми любимо всі народи світу любов'ю до ближнього. Ненависть супроти якогонебудь народу, чи суспільної верстви, чи стану ми вважаємо противною Божому законові і тому шкідливою для

¹³⁾ Там же, стор. 54.

дочасного і вічного нашого добра. Наш християнський патріотизм у тому одному, що свій народ, народ український, любимо християнською любов'ю більше, ніж інші народи, та готові за нього віддати працю всього життя і саме життя. Той християнський паріотизм не може перешкоджати нам в обійманні християнською любов'ю до ближнього і тих християн, які не належать до наших парохій чи епархій. Тих нечисленних католиків візантійсько-слов'янського обряду, що належать до народности великоруської, білоруської, польської, німецької, чеської чи жидівської, ми не хочемо *винародовлювати*. Ми готові сповняти супроти них з найбільшою християнською ревністю і любов'ю наші душпастирські обов'язки... передавати їм Євангеліє їхньою рідною мовою і по наших силах помагати їм у зберіганні і ціненні як слід їхніх традицій і звичаїв. Вони всі є нашими братами, бо вони діти одного Отця Небесного...»¹⁴)

Навівши дослівно пер екстензум слова Митрополита, я хотів, щоб ми могли виробити собі думку про це питання. Можна б широко й детально аналізувати ці думки. Я тільки зупинюся чи підкреслю найважливіше: справа з'єдинення — це не справа політики, це справа Бога. Це важливо нам усім пригадати і про це пам'ятати, бо так часто ідею з'єдинення Церков розмінюють і досі на дрібну дешеву монету й шаржують нею, стараючись виявити тим якраз якийсь дивний і незрозумілий, бо плиткий і тільки напушистий патріотизм. З'єдинення це «ніяка політика», коротко стверджує Митрополит.

Християнський патріотизм виключає ненависть до іншого народу. В світлі християнського патріо-

¹⁴ Там же, стор. 59.

тизму члени іншого народу це наші браття, яких ми обнімаємо також християнською любов'ю, як всіх своїх ближніх згідно з заповіддю Христової любови до ближнього. Чужою для Митрополита є проповідь ненависти. Християнський патріотизм виключає також всякі інші ненависті — класову ворожнечу, станову нетерпимість і т. д. Християнський патріотизм виключає саме бажання нищення якогось народу, його винародовлення, його окремішні різниці. *Навпаки, християнський патріотизм вимагає пошани до іншого народу, до його мови, до його культури, його окремішности, його історичних традицій.* Словом, християнський патріотизм — це не концепція руйніцтва, а концепція служіння, помочі, пошани, любови. Християнський патріотизм велить тільки своїх братів по національності любити більш інтенсивною любов'ю, своєму народові вірно служити і навіть жертвувати для нього своїм життям. Яка глибина думки, який вияв вселюдської, широкої любови серця, християнської любови у цих словах Митрополита. Не забуваймо до того, що ці слова проголошені не в час якогось щасливого національного положення, а в час безпосередньо після одного польського поневолення, в час большевицько-російської жорстокої окупації і напередодні невідомої ще нової гітлерівсько-німецької займанщини. Не забуваймо також і того, що все життя своє Митрополит дав докази своєї скрупулянтної вірності тим словам, які він благовістив. Вже ці слова дають нам деяке поняття про велич духа тієї людини, що їх вона проголосила. Людини — великої, людини-святця.

Коли сьогодні ще не затихли слова інших світських і церковних достойників з усіх кутів земної кулі, які проголошують щось зовсім інше, і не

лишень проголошують, але й діють, тоді ми розуміємо глибину і величність мислення Митрополита Андрея...

Пробудитель зацікавлення питанням з'єдинення у західньому християнському світі

Митрополит Андрей бачив труднощі актуалізації самого питання з'єдинення не тільки в тому, що весь християнський Схід був відчужений і відірваний від Римського Апостольського Престолу. Він бачив ці труднощі також і в західньому християнському латинському світі. Це були труднощі передусім різних духовостей, різного сприймання Об'явлення, різного кладення наголосу на такі чи інші правди. І тому, коли питання з'єдинення мало стати ідеалом всього християнського світу, треба було й на цьому Заході збудити зацікавлення до християнського Сходу, а з зацікавленням глибокі студії, а з студіями взаємне пізнання. З'єдинення християн, що мало б завершитися сильною та глибокою єдністю Христової Церкви, вимагало не механічного поступу, а органічного назрівання і росту. Тільки тоді були вигляди на здійснення Христового заповіту. І тут Митрополит виконує майже піонерську роботу. Всі свої поїздки по різних європейських країнах він використовував на те, щоб там говорити про Східню Церкву, говорити про її традиції, про її історичні надбаня, про її релігійний дух, про нещастя роз'єднання. Він благовістив у слові і письмі західнім християнам правду про konieczність здійснювати заповіт Христа, про єдність. Ми, може, навіть того несвідомі, що Митрополит Андрей став на Заході в якійсь мірі предтечею різних рухів за єдність та за відро-

дження літургійного руху також і в західній Церкві. І в цьому зв'язку нам дуже важливо почути бодай дещо з його думок, які найкраще ілюструють його працю.

Ідея Церкви: «Ця ідея має дві сторінки, кожна з яких дозволяє на дещо інший спосіб розуміння. Можна на Христову Церкву глядіти, як на юридичне тіло із її для громади потрібним проводом. При цьому бачиться передусім все, що має прямий зв'язок із зовнішньою і соціальною структурою Церкви. Але можна глядіти на Церкву також з цілком іншої точки зору, це значить — поставити в осередку розважання і на першому пляні освячуючу благодать, яка єднає всіх вірних Церкви з Христом і з ближніми; все зовнішнє і часове має тут знаходитися на другому місці. Обивда ці аспекти самі собою цілком виправдані. Вони належать обидва до повного змісту поняття Церкви, в якій знаходиться їх синтеза... Католики радше хочуть бачити горизонтальну сторінку Церкви... православні вертикальну... Зовнішня, соціальна, квантитативна властивість Церкви є для православних без більшого значення».¹⁵⁾

Як бачимо, Митрополит Андрей не вдоволявся самим ствердженням роз'єднання, він не вдоволяється також різними аксесуарними поясненнями, як до роз'єднання дійшло. Він шукає джерела розходжень глибше, у самій духовості, які на Сході і Заході пішли різними шляхами розвитку й поглибили різниці до тієї міри, що часом християни Сходу і Заходу, говорячи про одне й те саме питання, розмовляють, одначе, на різних мовах. Універсальний ум Митрополита, в якому єдналось глибоке відчуття й розуміння християнського Схо-

¹⁵⁾ Іренікон, 1926, ч.1. Дві ментальності; цитоване за голландським перекладом «Тве менталітейтен», 1958, стор. 11.

ду з його прямуванням до аскетизму, контемпляції й містицизму — не входжу тут в оцінку тих явищ — із тонким відчуттям права, насамперед того первовзору клясичного права, яким було право римське, що стало у спадщині власністю цілого західнього християнського світу, цей універсальний ум не попадає в однобічність, він не захоплюється всім східнім до безтями, як це часто роблять деякі безкритичні обожателі на Заході, які йдуть так далеко, що тратять твердий ґрунт під ногами. А, стративши ґрунт, не дійшли до того неба, що собі обіцяли, натомість втратили ту землю, на якій стояли і яка давала запевнення реалістичного думання... Універсальний ум Митрополита одну й другу думку вважає правильною, але неповною: Церква звернена благодаттю вертикально до неба, але вона ще небом не є, вона є його переддвер'ям, і тому у вертикальному напрямі вона таки стоїть твердо на реальній землі, на якій доводиться жити членам Церкви, жити, працювати в поті чола, творити все нові вартості, мислити, ладнати взаємини між собою. Без того небо годі досягнути.

Все ж треба сказати, що звернення уваги на те, що є душею Церкви, запліднювало християнські уми на Заході. Коли Христова Церква діждалась в недавніх роках такої Папської Енцикліки, яким була Енцикліка про Містичне Тіло Христа, коли сьогодні в богословських працях питання благодаті, Тайнств й органічного життя з віри у Містичному Тілі трактується, як справді нове тому, що довгі часи не з належною увагою підкреслюване, то це якоюсь мірою являється пробудженням і підняттям християнської свідомости на вищій щабель розуміння. Коли, з другого боку, в християнському від видимої єдности Христової Церкви відорваному світі все більше народжується свідо-

мість абсурдальности й катастрофи, кажу народжується, але, на жаль, ще не в нас, а в інших народів, то це також якоюсь мірою явище, що його можна тільки привітати. В народження цього нового, над яким працює тепер християнський світ, свій вклад дав також і наш Митрополит Андрей. І тим вже вивів і нашу, часто вбогу, думку із малого подвір'я на світову арену.

Коли я докладніше зупинився на цьому питанні поняття Церкви, то тільки тому, що ці думки Митрополита дозволяють нам розуміти також не одну думку із того, що він думає про православіє, про православну Церкву, про з'єдинення, словом — тоді краще зрозуміємо його концепцію церковного з'єдинення.

Приготування ґрунту для з'єдинення

Бувши благовісником християнського з'єдинення в західньому християнському світі, з певністю зустрічався Митрополит з питанням, що в цьому напрямі робити. І тут Митрополит, подібно як і в конкретному положенні відносно можливостей з'єдинення українців у єдиній Христовій Церкві, одверто і сміливо висловлює свою думку: «На жаль, треба на початку сказати, що змагання Церкви за єдність залишилися аж по сьогодні майже без успіху. Або радше, є успіхи, які одначе залишають багато до побажання у всіх відношеннях. В кожному змаганні до з'єдинення треба б покласти наголос на наступному: *потрібно змінити духовість наших нез'єдинених братів так, щоб вони самі від себе бажали з'єдинення з католицькою Церквою і тужили за з'єдиненням.* Те, що можна б очікувати в цьому напрямі, було б чимсь

тисячу разів більшим, ніж не знати яке індивідуальне навернення. Бо навіть якщо б ми потрапили індивідуально з'єдинити поважну кількість нез'єдинених, це могло б мати той наслідок, як це вже бувало, що тим відштовхується ще більше всіх інших нез'єдинених від Церкви. Якщо з цієї точки зору поглянути на те, що в цій ділянці зроблено впродовж віків з боку католицької Церкви, то можна сумніватися, чи ми взагалі далеко поступили. Коли, наприклад, порівняти унійні змагання стосовно Східної Церкви із такими ж змаганнями супроти англіканської Церкви, то доведеться ствердити, що ми ніколи не мали на Сході таких успіхів як в Англії. *Т. зв. Оксфордський рух з'єднав сам тільки, я сказав би, завдяки внутрішньому переконанню, тисячі і тисячі душ для католицької правди . . . Ніщо подібне не мало місця на Сході. Коли говорити про слов'янський Схід, що обіймає найбільшу кількість християн, то часто порівнюють російського філософа Володимира Соловйова з Ньюманом. Безперечно, Соловйов був оригінальним і великим філософом, він за і ш і в школу в російській літературі, та, на жаль, важко добачувати в учнях Соловйова спадкоємців його католицької думки. Він, правда, мав кількох учнів також і по цій лінії, але годі про це говорити, як про рух, сприятливий католицькій Церкві . . . »*¹⁶⁾

З тих думок дуже виразно виростає перед нами Митрополит, як людина, що просто боїться поверховости, зовнішности, душевної нещирости людей у питаннях віри. Тому основна вимога з'єдинення — це довести до того, щоб християнський нез'єдинений світ прийшов до внутрішнього переконання

¹⁶⁾ Дер хрістліхе Остен, 1939, «За єдність Церкви», цитованне з франц. перекл. в манускрипті.

і про потребу та про конечність з'єдинення не тому, що це дораджують якісь дрібні земні мотиви, але тому, що це вимога Христа. Він ставить як вимогу народження в усіх нез'єдинених великої туги за єдністю. Якраз тому, що справа з'єдинення — це справа Божа, Митрополит ставить вимогу дуже солідної підготовки ґрунту. В питаннях віри мусить бути зріла застанова і свобідне рішення людини, а при всіх рішеннях аж до туті потрібно Божої благодаті. Зміна духовости — це щось, що вимагає довгої ґрунтовної праці, що вимагає терпеливости і передусім любови до брата. Питання нової духовости, якої бажав Митрополит також для свого народу, це питання переродження чи нового народження. Це переродження мало б наступити у всіх, у цілості. І саме з пункту бачення повільного перероджування духової цілости Митрополит дивиться на проблему праці для т. зв. індивідуальних приєднань до вселенської Церкви. Він їх не відкидає і не осуджує, бо справа віри таки є справою окремої людини; коли вони діються з внутрішнього переконання і туги за повнотою віри, то в цьому є наскрізь закономірне явище. Та Митрополит займається проблемою всього християнства, і саме з точки бачення цілости і з перспективи можливости переродження цілости, він кладе наголос на збірне зрозуміння і збірну тугу цілих християнських громад чи Церков. Цей процес не дає зразу наявних ефектів, але він з огляду на ідею єдності природніший і триваліший та навіть ефектовніший у своїй кінцевій стадії. Цікаво, що ця проблема стоїть сьогодні не тільки в зустрічі різних християн між собою, вона, як я це міг спостерегти з своїх розмов на азійському терені і в організованій в Азії зустрічі представників богословської думки різних сьогодні існуючих, хри-

стіянських і нехристиянських віровизнань, ця проблема приготування ґрунту, народження туги і завершення цієї туги за істиною в єдиній Об'явленій Христом правді стоїть також в зустрічі християн і іновірців. До речі, і може це нам навіть мало відоме, ці питання дуже глибоко дискутуються, коли сьогодні стоїть перед Христовою Церквою перспектива, вигляди й можливості християнського апостолування — місії на азізьському й африканському просторі.

Як взір цього приходу до істини, на базі внутрішнього переконання, Митрополит Андрей наводить т. зв. Оксфордський рух. І разом з тим Митрополит в дуже делікатній, та дуже виразній формі перестерігає західній християнський світ, щоб не попадав в непотрібні ілюзії, зокрема ілюзії, які створював собі Захід в оцінці перспективи з'єдинення, живий струм якого мав би вийти з Москви. На жаль, ця концепція з'єдинення покутує ще й сьогодні в західніх християнських колах. Митрополит, як я в дальшому буду ілюструвати його ж таки словами, боронив концепцію з'єдинення, речником якої, благовісницею і реалізаторкою мала б бути українська Церква. З цією концепцією, по думці Митрополита, в'язалася б і наша структура всього церковного життя на європейському Сході. Свою концепцію він будував не на ілюзіях, а на реальних даних сучасного та таких же незаперечних даних з історії. Натомість на Заході й на цьому відтинку кожний не раз дуже дрібний вияв якогось «іншого вітру» сприймався зараз же як незвичайна буря. Подібне сталось і з Соловйовим. З його думок західній християнський світ створив у своїй фантазії великий рух . . . Митрополит Андрей, який зрештою шанував Соловйова і цікавився його писаннями, про які завжди з приз-

нанням висловлювався, неначе перестерігає перед ілюзією і зводить це явище до належних йому розмірів: Соловйов — оригінальний філософ, він — постать в російській літературі, навіть творець літературної школи, але Соловйов ніяк не є творцем якогось великого руху за з'єдинення...

Коли усвідомити собі, як важко не раз протидіяти поширенню та закоріненню не раз абсурдних поглядів, які є панівними в західньому світі, якщо мова про російський імперіяльний колос, то тоді яким нам буде далекоюсяжність такого ствердження Митрополита відносно Соловйова... Явище це вважає Митрополит тільки епізодом. А на епізоді важко будувати тривкі основи для такої ідеї, якою є церковне з'єдинення.

Далекий шлях до здійснення туги за єдністю

Ми були б дуже далекі від розуміння думок Митрополита, коли б підсували йому думку, що оця велика туга за єдністю Церкви може бути здійсненою в якомусь короткому часі. Митрополит не був фантастом. Ми кривдили б Митрополита, коли б із факту, що його численні спроби, його благовість єдності так на Заході, як і на Сході натрапляли на незрячих і глухих людей, коли б з цілого ряду неуспіхів Митрополит зневірився в цьому питанні. Він дивиться на всі неуспіхи, свої власні і цілих поколінь в історії, іншим зором, я сказав би, зором з висот; з висот, де губляться повільно відчуття простірних і часових віддалень.

«В загальному, — пише Митрополит, — унійний досвід Католицької Церкви сумний. Можна б навіть закінчити песимістичною заввагою: все, що ми робимо, сприймається нашими православними братами в такий спосіб, що вони не тільки що не зближуються

до нас, але що вони навіть не бажають нас ближче пізнати...»¹⁷⁾

Ці слова писані Митрополитом ще в 1939 р., перед світовою війною, отже ніяк не стоять у відношенні до ще прикрішого досвіду Митрополита в пізніші воєнні роки. Вони є виявом своєрідного, як це я вже в одній із доповідей сказав, смутку, песимізму, так характеристичного для Митрополита в оцінці різних земних явищ. Джерелом того смутку, песимізму було те, що пляновики різних акцій за з'єдинення християн притьмарили здорову й Христову в корені ідею з'єдинення, з одного боку, а наші нез'єдинені брати «навіть не бажають нас пізнати», з другого боку. Ця песимістична нотка не має нічого спільного з песимізмом як філософією чи світоглядом. Ось що Митрополит сам про те говорить: «Та одначе Католицька Церква відкидає в засаді песимізм. Ми молимося кожного дня за з'єдинення наших нез'єдинених братів. Саме тому ми зобов'язані не лишень надіятися, але також вірити, що наші моління будуть вислухані та що *хвилина великого руху за єдність Церкви є близькою*. Шляхи Господні дуже різні від шляхів людських. Всемогучий Бог зуміє дійти до своїх цілей шляхами, яких ми взагалі не розуміємо. І саме тому можна б засадничо сказати, що те, що на наш погляд приносить шкоду з'єдиненню, може бути найкращим засобом, щоб до нього довести...»¹⁸⁾

Як бачимо з того дослівного наведення слів Митрополита, його смуток пояснюється докладною аналізою минулого й теперішнього. Ця аналіза, по-людськи беручи, доводить до безперспективи й

¹⁷⁾ Дер хрістліхе Остен, 1939, За єдність, цитоване з франц. манускрипту.

¹⁸⁾ Там же, «За єдність».

безнадії, якщо йдеться про здійснення великої ідеї з'єдинення. Та Митрополит був надто великою християнською людиною, щоб на цій чисто людській оцінці зупинятися. І з тієї християнської постави і з християнського розуміння всіх явищ життя впливає конечність дальшої молитви та обов'язок не тільки надії, але віри у вислухання наших молитов. Віри в те, що «прийде хвилина великого руху за єдність Церкви» та що та хвилина є близькою. Багато, хто ближче знав Митрополита Андрея, звертають увагу на те, що Митрополит Андрей мав дар пророчого бачення. Загальновідомим є, наприклад, передсказання Митрополита про те, що більшовизм залле Європу, передсказання, висловлене в тому часі, коли просто не було на це ознак, передсказання, яке бодай у великій частині дуже скоро здійснилося. Я хочу підкреслити на цьому місці його пророче передсказання, що міститься в цитованих мною словах Митрополита про *близькість хвилини великого руху за єдність Церкви*. Слова ці написані Митрополитом в 1939 р. і надруковані в журналі «Дер хрістліхе Остен». Чи не є ми після двадцяти років, які ділять нас від проголошення цього передсказання, свідками наявного здійснення цього передсказання Митрополита Андрея... Мені здається, що все, що сьогодні діється на відтинку з'єдинення християнського світу на всій земній кулі, всі фактори, які вже постали без огляду на правильні чи навіть фальшиві скерування деяких явищ, та вкінці наближення Вселенського Собору Церкви, як найбільш важлива подія ХХ століття — все це кожному об'єктивному спостерігачеві повинно пореконливо довести до свідомости, що хвилина великого руху за єдність Церкви народилася на наших очах. Ми стоїмо при її яслах. І ми свід-

чимо про здійснювання пророчої візії Митрополита Галицького, Слуги Божого Андрея... І нехай нас не бентежить те, що ці ясла народження руху за велику ідею приміщені в холодному вертепі сьогоднішнього бездушного світу, бо «шляхи Господні дуже різні від шляхів людських, а Всемогучий Бог зуміє дійти до своїх цілей шляхами, яких ми не розуміємо...». «Те, що приносить шкоду з'єдиненню, може бути найкращим засобом, щоб до цього довести...». І в цих словах Митрополит висловлює велику мудрість. Може глибоке вникнення в цю мудрість дозволить нам усім християнам, католицького і православного віровизнання, інакше оцінювати всі події на відтинку життя Христової Церкви в Україні. Я згадав, що Божа ідея родиться в вертепі... І я кінчаю цей розділ про з'єдинення словами Слуги Божого Андрея: «Те, що ми можемо зробити, це приготувати серця самою молитвою і всеобіймаючою любов'ю, щоб Дух Святий зійшов на нас в новому Сошествії своєму, та щоб він знайшов нас готовими для праці для церковного з'єдинення».¹⁹⁾

¹⁹⁾ За єдність, Дер хрістліхе Остен, 1939.

ЧАСТИНА ДРУГА

Єдина Христова Церква

Коли в першій частині цього нарису Митрополит Андрей виступив перед нами як Благовісник єдності Христової Церкви у вселенському масштабі, тобто в обох частинах християнського світу, східнього і західнього, то полем його безпосередньої праці, де йому доводилося не тільки проголошувати благовість, але й трудитися для приготування ґрунту під з'єднання всіх християн, може навіть у далекому майбутньому, були країни європейського слов'янського Сходу і його народи. Найближчим і найбільш природним полем, яке Митрополит засівав своєю благовістю єдності, були прадідна земля українського народу. Цьому народові, як часто згадував Митрополит, Боже провидіння неначе вложило на рамена нести важкий хрест, що його зродило роз'єднання і злочасний роздор. Цьому ж народові в розумінні Митрополита дав Господь також юбов'язуюче післанняцтво цей хрест, як знак смерти, так нести, щоб його перетворити на хрест, знамено перемоги над роз'єднанням і перемоги ідеї єдності, як завдаток такої перемоги в цілому східньому європейському просторі. Крізь живий організм українського народу проходила розкопана провалина роз'єднання.

Всі історичні зусилля впродовж довгих віків, до речі, зусилля за з'єдинення найбільш серйозні й навіть релятивно успішні, не могли закопати цих провалин. Більшість цього народу залишилась нез'єдиненою, меншість його зберегла таки єдність із Вселенською Христовою Церквою. Меншість у відношенні до решти українського народу, але, не слід цього забувати, більшість у відношенні до всіх інших з'єдинених з Апостольською Столицею християн. Нам не йдеться тут про те, щоб з цього факту виводити якісь особливі привілеї для української Католицької Церкви. В Містичному Тілі нашого Христа Господа нема ліпших і гірших, в ньому є тільки живі органічні частини одного й того самого Христового організму... Нам ідеться про те, щоб на цей факт, як незаперечну історичну правду, звернути увагу тих католицьких короткозорих або взагалі незрячих кіл, які чомусь у своєму відчутті *справедливості* і *правдомовності* замикають очі й уші на так очевидну істину.

Якраз ця ситуація, що впливала з історичного минулого і визначувала характер сучасного, ставила перед Митрополитом Андреем вимогу, провідну ідею свого життя благовістити і в межах можливості реалізувати наперед на українській землі, маючи на увазі дальший терен, можливий для благовісти і праці, європейський слов'янський Схід. У зв'язку з тим його благовість починає набирати специфічного кольориту, що був зумовлений наскрізь конкретними умовами, історичного, національного, культурного, соціального й церковно-релігійного характеру. Слідом за тими вимогами Митрополит Андрей у своїй благовісті заторкує часто такі питання, коли навіть говорить про загальні християнські істини, які мають особливе значення для цього простору.

В попередній частині було вже звернено увагу на такі проблеми, які стосуються поняття Церкви взагалі, як наприклад, тісне пов'язання між єдністю і вселенськістю Христової Церкви, або різні аспекти сприймання самого поняття Церкви на християнському Сході й Заході. І в цьому розділі не є новим завданням дати докладний огляд розуміння Христової Церкви, яке знаходимо в духовій спадщині Митрополита Андрея. Те розуміння ні в чому не різниться від традиційного вчення Вселенської Церкви, при чому тільки варто відзначити, що богословська думка східних отців і учителів Церкви першого християнського тисячоліття залишили, як взагалі твори отців Церкви, незатертий слід на мисленні Митрополита. Крім цього, міцніше наголошення східної християнської богословської думки Митрополитом Андреем випливало ще й з переконання, що це є мова, якою можна скоріше порозумітися і яку легше сприймуть нез'єдинені християни Сходу. З тієї причини не є несподіванкою, коли Митрополит кладе наголос на внутрішнє духове таїнственне життя і на благодать Святого Духа, невидимо проникаючу увесь організм Христової Церкви, або іншими словами, коли Митрополит розвиває думки про Містичне Тіло Христа, набагато скоріше, як це сталося в богословській західнохристиянській літературі. Але разом з тим він корегує також невластивий і нерівний погляд на Христову Церкву тих християнських богословів, нез'єдинених православних, не говорячи вже про богословів протестантського світу, які забули про те, що Христова Церква є *видимою* і на землі в даних умовах і в даному часі існуючою і діючою установою Божого порядку.

При тому Митрополит розправляє також з невірними думками поширеними серед богословів і мірян нез'єдиного християнського Сходу, в яких проголошується своєрідний церковний партикуляризм, що вже в принципі розшматовує єдину Христову Церкву на дрібні кусники. Проти таких викривлених поглядів перестерігає Митрополит дуже рішучими словами: «Часто на справу віри і Церкви, — пише він, — дивляться з боку національного, тобто без огляду на віру... Бо коли ми всі, так католики, як і православні, віримо в одну, одинокую Христову Церкву, коли ясною правдою є, що Христос міг заснувати для спасіння людства тільки одну Церкву, то ясно, що між двома Церквами тільки одна може бути правдивою Церквою...»²⁰⁾

Ум Митрополита, який, як ми вже це не раз мали можливість ствердити, сприймав і розумів спасенне Боже Об'явлення в системі одної нерозривної й завершенної, та якраз тому, що це твір Бога, неперевершеної цілоти, цей ум просто не міг собі уявити, як можна б інакше думати. Коли б, що годі припустити, було так, як собі уявляють деякі богослови, яким бракує того повного охоплення цілоти, тоді це противилося б Божій Премудрості. На віру і на все, що з віри випливає, тобто і на Церкву, можна дивитися тільки і єдино з позиції віри, а не з будь-якого іншого вузького становища, бо це інше становище просто викривить саму віру і всі скарби, які людина з вірою отримує. Одне Боже Об'явлення, одна віра, один Христос, одно людство, одно спасення для всього людства, одна тим самим правдива Христова Церква... Якщо хтось інакше дивиться на ці справи

²⁰⁾ З декретів Собору, ЛАЄВ 1942, ч. 11, стор. 196.

й особливо якщо хтось інакше розуміє Церкву, то те, що він розуміє під цим поняттям, не є вже церквою, а є «карикатура поняття про церкву». ²¹⁾

Митрополит не зупиняється тільки на ствердженні самого факту неправильності такого розуміння Церкви, він логічно вказує на те, до чого таке розумування доводить. «Католик, байдужий до питання, яка Церква є правдива, є більше віддалений від правдивої віри, ніж нез'єдинений православний, що вважає своє православ'є з усіма браками і хибами за єдину правдиву Церкву, а Вселенську Церкву вважає за еретицьку...» ²²⁾

На перший погляд звучать ці слова навіть незвичайно, але правда в них, висловлена Митрополитом, при короткій застанові наскрізь проглядна і ясна: Митрополит вважає, що про віру треба говорити з становища віри. Коли хтось інакше дивиться на віру, той байдужий до віри й до об'явленої правди, а байдужість рівнозначна з тим, що хтось не має жадного переконання у своїй душі в питаннях віри. В ньому є релігійна порожнеча. І тому Митрополит вище ставить ту людину, яка має в своїй душі якусь віру, нехай і неповну, нехай в деяких питаннях невірну, але все ж таки має віру в Бога. Справа в тому, що для Митрополита питання віри — це питання надто серйозне, щоб до нього ставитися байдуже, тобто братися говорити про питання віри, без внутрішнього переконання взагалі про потребу віри, говорити про віру з душевної порожнечі. *Говорити з байдужими про об'єктивні об'явлені правди віри взагалі неможливо. І вкінці, «можна сказати, — пише Митрополит Андрей, — що цілковита байдужість супро-*

²¹⁾ (Там же).

²²⁾ (Там же).

ти своєї віри є вже початковим відступством».²³⁾ Можна б ще додати, слідкуючи за розумуванням Митрополита Андрея, що байдужість супроти своєї віри, як початкове відступство, в своїй послідовності веде людину до цілковитого безвірства та легко може обернутися в позитивне безбожництво.

Ще виразніше про ці питання говорить Митрополит Андрей в опублікованій збірці документів під назвою «У справі помиріння».

«Є люди, для яких релігія є одначе урядовим одностроєм, якого вживають лише кілька разів у рік при патріотичних торжествах. Інші, щиріші для Бога, надають мундур християнства кожної неділі, але відтак складають його до скрині... Треба сказати, що дуже трудно зрозуміти таких людей. І вони не можуть нас зрозуміти... Щоб зрозуміти, треба вживати одної мови. Цією мовою, що є підставою всякого говоріння, є християнський світогляд. Хто християнського світогляду не має, той для мене уживає якоїсь мови, якої ми не розуміємо. Для кого, напр., релігія не є перш усього справою віддавання Всевишньому Богу належного Йому богочитання, то він тим словом називає щось, чого я не знаю. Хто в релігії не бачить справи свого власного спасіння, обов'язку супроти Бога, Божого Закону і безпеки, як той закон не виконується, для того релігія є очевидно чимсь іншим, а не тим, чим вона повинна бути для християнина. Для кого Христос не є Богом і Спасителем, для кого Його Таїнства не є орудниками спасіння, не тільки за теорією катехизму, схованого десь у бібліотеці, але як дійсні потреби і коженденні поняття життя, з таким трудно порозумітися в справі релігії, без огляду на те, до якого віроісповідання він належить. І навпаки: хто в житті шукає сповнення Божої волі, дбає про сповнення його закону, той,

²³⁾ (Там же).

хоч, і нехристиянин, буде ближчим до християнства, ніж християнин, що є байдужий до своєї релігії і не виконує своїх обов'язків». ²⁴⁾

Щоб зрозуміти думки Митрополита, треба згадати тут, що вони є вислідом повного обміну думок і досвіду, що його мав нагоду зібрати Митрополит, особливо в останні роки свого життя, коли взивав усіх українців, католиків і православних, до релігійного миру, замирення, навіть ще на початку не до негайного з'єдинення. В обміні думок, у розмовах і листах Митрополит ствердив незвичайно тривожний стан, який існував у багатьох людей, світських і духовних, стан повного зісвітчення й повної недостачі християнського духа і християнського мислення або, як каже Митрополит, повний брак християнського світогляду. Таке ствердження довело Митрополита до висновку, що в такому стані годі говорити про замирення між християнськими віровизнаннями, що просто немає для цього ґрунту. І тому треба щойно створити цей ґрунт, давши людям принципи християнського мислення і християнського світовідчуження. Тому частина його думок має характер моралізуючої проповіді в тих місцях, де користується отими яскравими порівняннями християнства деяких людей обох віровизнань до святочної вивіски чи до святочного мундира.

Та абстрагуючись від морального аспекту цього питання, треба сказати, що Митрополит іде до джерела такого стану і доходить до ствердження, що причина його є далеко глибша. Нею є зісвітчення мислення або знову ж, як це вже підкреслено попередньо, пустка в душі і брак будь-яких християнських принципів думання в самій ду-

²⁴⁾ ЛАСВ, 1943, ч. 3-4, стор. 36.

ші. Такого думання і такої мови, як це думання стосовно церковно-релігійних питань себе виявляє, Митрополит не розуміє. Це чужа для нього мова. Чужа мова чужої духовости... Це мова релігійно неграмотних людських душ. В оцінці Митрополита, який в людині бачить твір Божих рук, який не може зрозуміти людини, відірваної від цілоти, в якій Бог є началом і кінцем, в оцінці Митрополита, для якого віра це справа насамперед з Богом, це справа поклону й почитання Всевишнього Творця, віруюча людина, навіть нехристиянин є ближчою до християнства, як людина, душа якої дише релігійною пусткою. І коли хочеться говорити про Христову Церкву і мається на увазі з'єдинення християн, то тут докорінно треба змінити людську душу: треба її переродити насамперед так, щоб її запліднити релігійними істинами. Думки Митрополита тим важливі, що в них натрапляємо на перлини з християнської антропології...

Виходячи з цих міркувань і будучи переконаним, що шлях до з'єдинення християн різних віроісповідань вимагає наперед створення відповідного ґрунту в душах самих християн, Митрополит Андрей радить у практичній праці плямувати релігійний індиферентизм, який «представляє спасіння рівно можливо і легше у всіх християнських віроісповіданнях, як тезу, що мусить відкривати дорогу вірним до відступства від віри».²⁵⁾

Разом з тим він перестерігає в тих же декретах і правилах *перед пересадю* «в представленні можности спасіння тих, що не належать до видимого тіла Вселенської Церкви».²⁶⁾ Та Вселенська Христова Церква, як цілість, тобто як орга-

²⁵⁾ Декрети і правила АЕСобору 1940 р., ЛАСВ, ч. 3-4, ст. 8. Правило 106.

²⁶⁾ Правило 107. Там же.

нізм-тіло, що є рівночасно з своєї істоти нероздільно видимою і невидимою Божою установою, є єдино «непобідима, непомильна й одинокоспасаема» ²⁷⁾ та «оскільки безпечніше спасіння тих, що опираються на непобідимій і непомильній Церкві...» ²⁸⁾

Всі ці думки Митрополита зібрані в окремому розділі «Декретів і Правил Собору», що носить наголовок — «Поза Вселенською Церквою нема спасення». Вже з тих коротких формулювань його думок доводиться заключити, як серйозним для Митрополита було питання Христової Церкви, з одного боку, і спасіння людини, з другого боку. Між Церквою і спасінням є нерозривний зв'язок єдиного шляху й орудника до досягнення останньої і єдиної мети людини і здійснення тим самим сенсу її буття взагалі. Церква — це єдиний орудник. Очевидно, Митрополит дуже глибоко схоплює всі нюанси відношення людей до Вселенської Христової Церкви, різних нюансів відношення, яке постає шляхом віри, таїнства хрищення, повноти науки, бажання спасіння і т. д. Можливість спасіння тих різних людей, не приналежних до Вселенської Христової Церкви, хрищених і нехрищених, Митрополит ніяк не виключає, він тільки стверджує факт, що в сучасному стані людства Вселенська Христова Церква є тією плянвою Богом встановленою установою, за допомогою якої досягнення спасіння і тим самим здійснення сенсу людського життя є найбезпечніше, бо тільки цій правдивій Вселенській Церкві запевнив Христос дар непомильного керівництва людських душ до досягнення мети і тільки їй дав дар переможеності.

²⁷⁾ Правило 108.

²⁸⁾ Правило 112. Там же, стор. 91.

Злука людини з Церквою

Щоб зрозуміти думки Митрополита Андрея, які стосуються до нез'єдинених із Вселенською Христовою Церквою християн, треба завжди мати на увазі основне й цілісне поняття про Церкву, яке становило вихідну позицію його дальшої оцінки. Ці поняття, як це вже підкреслено попередньо, є розуміння Христової Церкви, як *живого* організму, при чому поодинокі часткові органи цього організму біологічно й функційно тим більше заслуговують на назву живих органів цілоти, чим досконаліші вони у своїй істоті й екзистенції, отже чим досконаліше їх буття, та чим повніше злучені з цілістю-організмом всіма можливими сполуками, які тільки в організмі існують. В цьому тілі є два аспекти видимості і невидимості, які одначе треба брати повністю, а не незалежно й відірвано. Тому «належати до того містичного Христового Тіла, що його Христос є невидимим головою, а Намісник Христа провідником, душпастирем і учителем, — це найпевніший орудник злуки і єдності з самим Христом Спасителем...»²⁹⁾ І далі в продовженні своєї основної думки про Церкву, як таїнственне Тіло Христове у її повноті й живій цілості, Митрополит зупиняється на різних досконалих і недосконалих ступенях злуки людини з повним цілісним Христовим таїнственным організмом: «Ту єдність з Христом дає нам, правда, *перш за все Божя благодать*, яку маємо з Святих Таїнств і з *молитви*, а тому таку єдність можуть мати і ті християни, що не належать до Вселенської Церкви, але мають змогу побожно

²⁹⁾ Річниця коронації св. Отця Пія XII; 23. 1. 1942. ЛАЄВ ч. 2, 1942, стор. 25.

приступати до св. Таїнств і при святих церковних обрядах підносити душу до Неба *християнською молитвою*. Однак наше положення щасливіше в тому, що ми *заедно безпечні* перед всякими помилками і блудами щодо віри». ³⁰⁾

Отже повне й досконале з'єднання людини з Христом довершується по думці Митрополита на двох ступенях — насамперед благодаттю з св. Таїнств і молитви, а далі непомильністю Христової науки. Єдність у благодаті і єдність у науці з Церквою, а через Церкву з самим Христом — це ідеал християнської єдності. Митрополит не виключає того, а навпаки з усією одвертістю і ясністю стверджує, що єдність у благодаті можуть мати і ті християни, які не належать до Вселенської Церкви, тобто нез'єднені. Вони однак не мають *повноти* єдності й досконалої злуки. Їм бракує злуки, єдності в Христовій науці, яка є другим ступенем повного, живого в бутті і функції християнської людини життя в Таїнственному Христовому Тілі. Дуже виразне підкреслення характеру і ступенів злуки християнської людини з Христом через Церкву — це велика заслуга Митрополита Андрея перед усією християнською богословською думкою так на християнському Сході, як і на Християнському Заході. Насамперед християнська богословська думка збагачується ясністю в питанні оцінки нез'єдиненого християнства взагалі, яке особливо, якщо говоримо про нез'єдинене православ'є, зберігає в собі св. Таїнства, зберігає молитву, а тим самим зберігає орудники благодаті. Ясність такого ствердження Митрополита Андрея має ще й ту заслугу для специфічно західньої ка-

³⁰⁾ Там же, ст. 25.

толицької думки, яка, виходячи з стану роз'єднання в християнстві, спричиненого реформацією, багато явищ, що в висліді різних історичних подій постали в християнстві, розцінювала, виходячи з оцінки характеру реформаторського західного руху й не раз у практиці застосовувала принципи, які були наскрізь вірні для реформації, як такої, також і у відношенні до всіх церков нез'єдиненого християнського Сходу. З другого боку, Митрополит Андрей розкриває перед очима нез'єдиненого християнського Сходу, який, шукаючи виправдання свого відлучення від засади вселенськості і єдності Церкви, перенаголосив оцей елемент злуки у благодаті, занедбуючи і знецінюючи повністю другий, невіддільний для розуміння повного життя Христової Церкви, елемент злуки в Христовій науці. І в тому заслуга Митрополита, що він збагатив богословську думку християнського Сходу і Заходу, звертаючи увагу на ці деталі. Ця ясність має ще й ту вартість, що вона спричинюється до будівництва мостів між роз'єднаними християнами. Найважливіший міст — це без сумніву наблизити мислення двох відчужених світів. І саме тут бачимо Митрополита, як отого невтомного й консеквентного благовісника єдності.

Відносно першого ступеня злуки із Христом у благодаті не може існувати якихось непорозумінь чи недоговорень. Ствердивши важливість, а навіть першочерговість цього ступеня, Митрополит переходить до докладної аналізи цього другого елемента злуки, яким є єдність з Христом в єдиній Христовій науці, яку дає лишень непомильна і непереможна Вселенська Христова Церква. Це наскрізь зрозуміле, бож Митрополит бажає цим звернути увагу нез'єдинених християн на їх основну недостачу. «Наука Божого Об'явлення, — пи-

ше Митрополит, — зразу мало пояснена, хоч у глибині об'явленої правди вже міститься все, що колинебудь Церква проголосила... І хоч при тій будові працюють люди усіх народів і всіх поколінь світу, вона є таким *одноцільним*, таким *одним ділом*, що виразно видно, що все є виконанням Божого, Христового пляну. В тому храмі один стиль, одна велич, одна сила, одна краса; в тій науці один дух...»³¹⁾

Читаються ці слова Митрополита, неначе величання Христової науки: це величний храм із незвичайними скарбами мудрости, це храм, збудований у прекрасному стилі, це храм, повний одности у величі, красі й силі. Це могутній храм, сповнений життям і одним духом. Представивши ось так велич християнської науки в цій духовій скарбниці, у храмі, Митрополит Андрей переходить до трудівників, будівничих сторожів цієї скарбниці-храму: «Ціла Церква, тобто всі єпископи, що до неї належать, із своїм верховним провідником, Римським Архиєреєм, разом з всіма священиками та монахами цілого світу, разом з великим числом учених богословів, — всі вони, разом, проголошують одну й ту саму науку, — всі вони працюють над поглибленням і досконалішим пізнанням тієї Божої науки. Ця єдність науки у Вселенській Церкві така, що коли б тільки один проповідник через неувагу висловив у своїй науці хоч би одно лише слово, суперечне тому, що вся Церква вважає за Богом об'явлену науку, така помилка була б у короткому часі зауважена і виправлена... Тим то кожний вірний є *певний*, що наука, яку проповідують священики всієї Церкви, то наука Божого Об'явлення. Тим то вірні і є безпечні перед

³¹⁾ В річницю коронації... ЛАЄВ 1942, ч. 2, стор. 26.

всякою помилкою...²²) Науку Христа, що її Христос передав Церкві як дорогоцінний скарб, розуміє Митрополит не як мертвий дорогоцінний талант, який Церква має закопати, як це зробив один із слуг господаря в євангельській притчі про таланти. Наука Христа — це живий скарб, в якому є невичерпне багатство Божого Об'явлення, і тому людина, що по своїй природі обдарована снагою досліду, пізнання й шукання, має Богом дане покликання черпати своє знання і пізнання із цього духового скарбу. До завдання Церкви належить не тільки бути зовнішньою сторожею скарбу Христової науки, але також пірнути в цей скарб, розкривати в ньому дотепер незапримічену красу і велич, сумлінно досліджувати його своєю вникливою думкою, вдихати в себе свіжу красу його і бути вістункою величі, свідомости, краси, повноти й невичерпаности об'явленої в ньому Божої Мудрости.

Трудівники в цьому завданні Церкви, що впливає із вручення їй Христом свого скарбу об'явленої науки, це не принагідне збіговище нічим не пов'язаних з собою людських істот, а одним *духом* об'єднана та в системі ієрархічного порядку від найменшого трудівника аж до головного сторожа й архітекта існуюча й діюча громада. Інакше це було б збіговище, що нагадувало б зарозумільців при будові вежі вавилонської... Тому й не дивно, що там у християнському світі, де, замість злутування в дусі єдності науки і єдності пастирського й учительського уряду Церкви дійшло до розриву, постало помішання людських язиків, людської думки і християнського мислення.

²²) Там же, стор. 25.

Згадавши ось так про саму природу скарбу Христової науки та про трудівників у стороженні, поглиблюванні й проголошуванні захованих у цьому скарбі об'явлених істин, Митрополит дає відповідь на питання, як відбувається сам процес зберігання, поглиблення й проповідування. І цей процес він бачить не в вирізку якоїсь одної історичної епохи, а на тлі всієї спасенної історії людства.

«Богословіє, — каже Митрополит, — досліджує і стверджує, що наука, яку завжди по церквах проголошуємо, є наукою, що її проголошували Вселенські Собори, Отці та Учителі Церкви, від першого тисячоліття, тобто від самих апостольських аж до наших часів... Цілу їхню працю можна порівняти до монументальної будови, в якій кожна навіть і найменша подробиця, гармонійно лучиться з цілістю. В науці Божого Об'явлення, пояснюваній людьми, нема ні одної подробиці, яка противилася б другій. Ця будова подібна до гранітового моноліту, до великого храму. Вона є ділом Всемогутнього Бога, але співробітниками в цьому ділі є мільйони-мільйони людей. Одні надхненні святі письменники, це старозавітні пророки, бо Об'явлення Нового Завіту є доповненням і завершенням Старого, а в Новому Завіті євангелісти і апостоли. Вони, надхненні Святим Духом, є неначе фундаментом тієї будови. До їхньої праці приступає праця Церкви, Христом поручене їй Святе Передання, несписане Боже Об'явлення. Ту науку Святого Передання, разом з наукою Святого Письма, Церква береже і боронить від хибних думок людей та проголошує її людям. Слуги Церкви, наслідники Апостолів, проповідують Боже слово, пояснюють Євангеліє та усне Передання і з покоління в покоління працюють над розвиненням Божого слова. Вони, як те каміння, по-

кладене на фундаментах апостолів. З них підноситься будова храму». ³³⁾

В науці Божого Об'явлення, якщо реасумувати коротко думки Митрополита, є *тяглість і безпереривність* від самого джерела її родження у відвічній Божій Мудрості, в цій науці нема застою, замирання чи смерти, починаючи об'явленням у Старому Завіті через Новий Завіт з його писаним і неписаним словом, Св. Письмом і св. Переданням, що зберігається в Христовій Церкві. Це чудова наука, що дана людині для дальшої праці з метою її зберігання, пізнання, поглиблення і благовіщення. Постійно живий, бо Божого походження, предмет об'явленої науки вимагає постійно живої постави людини до неї.

Характеризуючи цей процес праці мільйонів людей від початків Божого Об'явлення до сьогодні, Митрополит підкреслює, з одного боку, гармонійність у праці тих людей і водночас не замикає очей на можливість помилок окремих людей у тому багатотисячному могутньому хорі, але якраз ця неміч, яка постійно в душі *єдності справляється* у Вселенській Церкві, є нічим іншим, як характеристичним виявом *слабого людського* елемента в окремих людських істотах: «Ці мільйони людей, які працюють над цією наукою, є чимсь так одним, так з'єдиненим духом Христа, що не більше від них є згармонізований хор, зложений з тисячі голосів. Вони всі разом *непомилні*, бо веде їх Дух Святий, але кожний зокрема не тільки може помилятися, але не раз і помилиться... Але тих помилок було не більше, як треба було, щоб праці людей надати *ціхи* людської слабости і помилности. Та кожна помилка була завжди справлювана гадкою і наукою загалу. Ті помилки — то

³³⁾ Річниця коронації, там же, стор. 25-26.

неначе зовнішні риси у будівлі; то недотягнення такі *дрібні*, що не порушують ні сили, ні краси будови. Вони навіть спричиняються до тієї краси, бо доводять до цілоти людського життя і людської праці тієї ціжи, яка не обійдеться без дрібних помилок. Вони ні в чому не перешкоджають, що цілість будови являється і далі монументальною: вона обіймає вселенну і вістить небо. І в кожній науці навіть найпокірнішого та найменшого служителя Церкви є щось з величі, сили і краси *цілоти*... І віруючий християнин... бачить силу, красу і велич Божого Об'явлення. *Так виглядає єдність церковної науки в Вселенській Церкві.* Тому правильно кажемо: щасливий той християнин, що належить до Вселенської Церкви, що слухає і приймає її науку і має її, щасливий той християнин, хто *вірить вселенською вірою*».³⁴⁾

Вже з цих багатьох текстів, у яких Митрополит Андрей так ґрунтовно зупиняється на питанні злуки християнства з Церквою в повноті і правді Христової науки, бачимо наглядно важливість тієї проблеми для з'єдинення християн. Як злука в благодаті є взагалі передумовою спасення, так злука в науці є кінцевою для сприйняття повноти Христової благовісті, для забезпечення від помилок, неточностей і блудів. І звідтіля випливає обов'язок християнина єднатися з Христовою Церквою у благодаті і в повноті науки. Це єднання означає щойно *вірити правдивою вселенською вірою*.

Як же виглядає дійсність у християнському світі сьогодні? На жаль, вона далека до тих вимог, що випливають із вірного сприйняття Божого Об'явлення: «Того щастя, — пише Митрополит, тобто

³⁴⁾ Там же, стор. 26.

щастя вірити вселенською вірою, — не мають християни поза Вселенською Церквою. Бо в інших Церквах *можуть* приймати за науку Божого Об'явлення всякі видумки людей, часто навіть справжні ересі. Протестанти і ті, що належать до різних сект, які вийшли з протестантизму, визнають ще Св. Письмо і зберегли деякі Таїнства й тому можуть досягнути Божої благодаті, але як це їм *трудно*. Вони ж у багатьох правдах Божої науки беруть за правду те, що вчать провідники їхніх віроісповідань, за чим однак не стоїть *апостольська повага Церкви*».³⁵⁾

На цьому місці наводимо з Митрополичих думок до питання злуки християнина з Церквою як приклад мінімальної злуки в благодаті, якою характеризуються протестантське християнство та всі його деномінації, в яких зберігаються бодай деякі Таїнства, що дають благодать. Злука їх в науці обмежується ще тільки одним, а саме посіданням спільного об'явлення в св. Письмі. Та вже в розумінні й поясненні самого св. Письма й тим самим в розумінні правд Божого Об'явлення панує цілковита сваволя, як плід раз проклямованого суб'єктивного розуміння й оцінки об'явлених істин. Але саме звернення уваги на цей мінімум, що ще єднає інших християн із християнами, які вірують вселенською вірою, є тим цінним, що і в ствердженні тієї дуже слабкої злуки можна бачити все ще жевріючий вогник надії на те, що й він колись розгориться до великої туги за справжньою єдністю з Вселенською Церквою і тим самим з Христом у повноті благодаті та в повноті Христової науки.

³⁵⁾ Там же, стор. 26.

Православ'є і православна Церква

Докладна аналіза характеру й можливостей злуки християнської людини з Церквою була потрібна на те, щоб в її світлі без особливих труднощостей і помішань понять зрозуміти все мислення Митрополита щодо православ'я і Православної Церкви. Це мислення є просто консеквенцією його думок про Церкву, які ми в головних рисах накреслили та скоментували. Маючи на увазі оці дві нитки, які в'яжуть людину з живим Христовим організмом, благодать і науку, Митрополит прецизно визначає характер православ'я та позицію Православної Церкви в цілому християнському світі. «У нез'єдинених Церквах Сходу мають християни *правдиві Тайнства і правдиву вселенську віру X століття*, тобто віру сімох перших Вселенських Соборів . . .»³⁰) З такого визначення позиції нез'єдинених християнських східніх церков дуже виразно виступає характер їхньої злуки чи радше характер злуки цих нез'єдинених християн із Вселенською Церквою. Якщо мова про злуку в благодаті, то ця злука там зберігається просто тому, що всі св. Тайнства є тим спільним, що єднає нез'єдинені християнські східні Церкви із Вселенською Церквою. Цього ступеня злуки бракує протестантським християнам, які зберігають тільки деякі, отже не всі, Христом встановлені Тайнства. Це одна з дуже ґрунтовних різниць між протестантським християнством і його деномінаціями, з одного боку, і нез'єдиненими християнськими церквами Сходу й Вселенською Церквою, з другого боку, якщо мова про злуку з Церквою в благодаті.

³⁰) Річниця коронації, ЛАЄВ, 1942, ч. 2, стор. 26.

Що ж до злуки в науці із Вселенською Церквою, то цю злуку окреслює Митрополит Андрей словами «...ці християни мають правдиву вселенську віру Х століття, цебто віру сімох перших Соборів...» Вже з цього окреслення чітко спостерігається велика різниця в питанні злуки в науці Церкви між протестантами і нез'єдиненими християнами Сходу. Коли перші приймають тільки св. Письмо, а у всьому іншому притримуються довірливої і жодною авторитетною владою ненормованої інтерпретації Христової науки, то нез'єдинені Церкви приймають і св. Письмо і найвищу учительську нормуючу владу бодай у принципі та св. Передання бодай у рамках першої тисячолітньої епохи християнства. Вже з цього виразно випадає в очі близькість нез'єдиненого християнства Сходу до Вселенської Христової Церкви.

Значить, основна різниця між православними нез'єдиненими і християнами вселенської віри зводиться до різниці щодо злуки в науці Церкви. Цю різницю в науці Митрополит Андрей схоплює такими словами: «...до тієї первісної віри Х століття багато богословів, а то й архиереїв і проповідників долучає науки, не раз просто зовсім суперечні *православній вірі*, які вони подають як православні правди віри. Східня Церква, що себе називає православною, вважає як правди віри тільки ті науки, що проголошені на Вселенському Соборі як правдиві. Через дивне, незрозуміле помішання понять приймають ті богослови як правди православної віри заперечення деяких догм Вселенської Церкви, правди, які не є проголошені Вселенським Собором, як правди віри і тим чином попадають у суперечність самі з собою і з наукою православної Церкви, бо називають правдами віри те, чого за принципами православної віри не

можуть так називати. Важка це помилка... Щоб перед такими блудами перестерегти вірних, одного тільки треба: треба, щоб східні Церкви з'єдинилися з осередком християнства, з престолом св. ап. Петра і щоб своє правдиве православ'є семи Соборів доповнили всіма тими правдами віри, що були проголошені як такі у всіх дальших Вселенських Соборах і щоб цим способом прийняли цілу вселенську віру».³⁷⁾

Головні думки Митрополита отже такі: православ'є саме собою має злуку в благодаті і злуку в науці, тобто повноту Христової науки до кінця першого тисячоліття. Тому можна сказати, що воно має правдиву вселенську віру від того часу, тобто повну вселенську віру у всіх правдах, які в скарбниці Об'явлення містяться, але з яких ще не всі були виразно й чітко як догми проголошені. Православ'є не виключає того процесу пізнання, поглиблення й виразного опрeдiлювання християнських правд, на що вказує хоч би практика Соборів, відома в першому тисячолітті. Православні Церкви також вірно тримаються засади, що з моментом, коли Римський Архієрей не заступлений у Вселенському Соборі, Східні Церкви не можуть відбутися самі такого Вселенського Собору. В такій ситуації для нез'єдинених православних логічним було б до всіх правд чи догм, що їх Вселенська Церква проголошувала на Вселенських Соборах другого тисячоліття, до речі, на деякі з тих Соборів східні нез'єдинені ієрархи були прошені до участі, один із тих Соборів, Флорентійський, відбувся таки спільно, і спільно були проголошені правди про першенство судовластя Римського Архієрея і довершено поновного з'єдинення, зайняти щонайвище вичікуюче становище, а не заперечу-

³⁷⁾ Річниця коронації, ЛАЄВ 1941, ч. 2, стор. 26-27.

вати позитивно всі проголошені правди. Бо щоб можна дати осуд про якусь правду, Православна Церква потребує Соборового Вселенського рішення. Тут на цей брак консеквентности Митрополит звертає увагу і називає це *суперечністю православних богословів з самою православною вірою та з її принципами*.

В цей спосіб Митрополит робить чітке розрізнення між православною вірою, з одного боку, і наукою православних богословів другого тисячоліття, з другого боку. Православна віра є правдивою вірою Вселенської Церкви, бо це віра цілої Церкви до кінця X століття, ця православна віра є тільки *неповною*, і тому її треба доповнити та уточнити й поглибити наукою, вченням і правдами віри, які були проголошені після перших сімох Соборів на всіх дальших Вселенських Соборах. Доповнення це може статися через повну злуку в науці за поміччю з'єдинення з осередком християнського світу, Римським Архиреєм. Правда, можна зустрітися тут з заувагою, мовляв, всі інші Собори неправильно поступали, проголошуючи нові, хоч завжди в скарбниці Церкви зберігані догми. Але ця заувага зводить усе питання до іншого, а саме: чи можна допустити, щоб впродовж одної тисячі років через непорозуміння між Сходом і Заходом мав затратитися взагалі принцип єдності Христової Церкви, репрезентований у найвищому учительському уряді; був затрачений, поставлений під сумнів або хоч би тільки на так довгий період часу був засуджений на нечинність. Засуджений на нечинність у час найбільших переворотів у різних ділянках людського життя і думки. Прийняття такого принципу нез'єдинених православних богословів довело б консеквентно до захитання всіх основ Христової Церкви як Божої

Установи і Христової благовісти, як Божого Об'явлення. І ще одне треба сказати: Христова віра — це віра життя, яка не може погодитися на завершення, застій чи просто смерть на якомусь історичному етапі буття Христової Церкви. Віра — це водночас постійна благовість істини. Коли якась частина Церкви твердить, що впродовж тисячі років не було можливості тієї істини подати ясно, чітко, авторитетно і непомильно, то тоді ця Церква ставить під сумнів саму благовість, яка їй Христом повірена. І саме це Митрополит вважає недосконалістю, неповністю, яку конечно зобов'язані виправити східні нез'єдинені Церкви, зобов'язані, додамо від себе, доповнити, коли вже не в ім'я єдності, до якої закликає Христос, то в ім'я власної вірогідності. І вкінці остання рефлексія, яка родиться у зв'язку з цими твердженнями Митрополита Андрея: де шукати виправдання для тези нез'єдинених богословів про обмеженість св. Передання, завершення його на сьомому Вселенському Соборі? Це та сама трудність, перед якою стала сьогодні богословська критична думка протестантських християн, які самі бачать, що вони, приймаючи, з одного боку, св. Письмо, як єдиний норматив об'явленої Христової науки, і відкидаючи, з другого боку, св. Передання в принципі, раптово стали перед питанням: чи ж знову св. Письмо не є якраз найстаршим і первісним Переданням першого християнського століття. Всі ці суперечності з самим собою і з проголошеними принципами свого розуміння християнської науки з'являються у тих християн, які відійшли від основної правди: потреби повної злуки з найвищим учительським авторитетом Христової Церкви.

Коли все таки, на думку Митрополита, православіє саме в собі — це правдива віра вселенської

Церкви, то від цього православія він виразно відрізняє *науку* православних нез'єдинених богословів. В цій науці багато помилок, неточностей і блудів.

У світлі думок Митрополита Андрея справа з'єдинення являється не тільки чимсь, що закінчує тисячолітній спір, закінчує прикрий стан розбиття і розпорошення християн, це також справа *самого православія* і Православної нез'єдиленої Церкви. Якраз для того, щоб зберегти *чистоту* православія і досягти *повноти* його, потрібне з'єдинення у Вселенській Церкві. З'єдинення отже є такою вартістю, яка є і цінністю цілої Христової Церкви і водночас незвичайним надбанням дотепер нез'єдинених християн Сходу.

У світлі цих думок Митрополита Андрея про недостачу злуки в повноті і чистоті науки зрозумілими стають сповнені болю і журби його слова: «Як довго цього не зроблять, тобто як довго не доповнять свого православія правдами вселенської віри, мусимо їх, хоч як сердечно любимо їх як наших братів, уважати за таких, про яких Христос-Спаситель сказав: „Маю й інші вівці, що не належить до цього стада, та треба привести їх до мене. І почують мій голос і буде одно стадо і один пастир”. Вони є вірними Христа, коли Христос каже до них: „Я маю інші вівці . . . — але не належать до цього стада”». — Щоб ще образно представити, яка позиція нез'єдинених православних, Митрополит користується притчею про доброго пастиря. Одні вівці є в стаді, другі поза тим стадом, при чому Христос є пастирем *всіх* овець. Стадо овець зображає ідеал *єдиної, святої, вселенської* й апостольської Церкви. Стадо є образом *єдності* з Христом у благодаті, сприймання його слів і науки в послуші, що визнає авторитет свого пастиря.

Вівці поза стадом, хоч по своїй істоті є такими ж вівцями, як ті, що в стаді, вони охоплені журбою і любов'ю Христа-Пастиря, вони не позбавлені благодаті, їм бракує тільки готовости, а може й можливости слухати і сприймати кожної хвилини, за всіх умов, слова-науку Христа, в них немає підпорядкування під постійний учительський авторитет свого пастиря. І тому вселенська віра Христова спирається на приналежність вірної християнської людини до свого стада вірних. Вірні Христові, а такими вважає Митрополит нез'єдинених християн, є вірними з-поза цього стада, і їм бракує повноти вселенської віри.

«Про них, — пише Митрополит Андрей, — треба нам усильно молитися, треба просити, щоб Божа благодать привернула до цього стада. Треба нам усильно, витривало і покійно просити Всевишнього, щоб сповнилося бажання Христа: „І буде одно стадо і один пастир”». ³⁸⁾

Коли охопимо одним зором своєї думки все те, що Митрополит Андрей навчає в питаннях православля, Православної Церкви і нез'єдинених православних християн, то впадає в вічі таке: Митрополит виразно й чітко прецизує свої думки в питаннях принципів, тобто в питаннях об'явлених правд, він спокійно, не в якомусь полемічному тоні, але способом богословського мислителя, аналізує, призадумується і оформлює свої думки, які стосуються до самого *предмету* науки. Він не вагається вказати на браки, недостачі й одверті помилки в самому предметі. Якщо ж знову Митрополит говорить про самих нез'єдинених християн, тоді мовкне його вникливий ум і в усій величі промовляє його серце: любов цього серця велить бачити йому у всіх брата, якому говорить

³⁸⁾ Річниця коронації, ЛАСВ, 1942, ч. 2, стор. 27.

ся правда, але його обіймається сердечною любов'ю, і виявом цієї братньої любови є знову ж гаряча, витривала й покірна молитва. Молитва, щоб дійсністю стало бажання Христа, «щоб всі були одно...»

Висновки. Після з'ясування характеру й суті православія Митрополит Андрей доходить до висновків, які вже не залишаються у формі з'ясувань у сфері думки й оцінки, але мають вартість у щоденному практичному житті та в міжвіроісповідних взаємовідносинах. При цьому ту чи іншу думку Митрополит старається ще раз угрунтувати. Ці висновки і заключення є нічим іншим, як практичним з'ясуванням вже з'ясованих думок. Їх можна б коротко схопити в таких тезах:

1. Православна Церква є *благодатною Церквою*: «Братям нашим на Великій Україні треба одверто і щиро говорити, що вважаємо їхню Церкву за частину Вселенської Церкви, *насильством переможців відірвану від пня* Вселенської Церкви. Тим то належать вони до тих, про яких Христос сказав — „маю і інші вівці...“ (Йо Х. 16). Їхня православна Церква має від Вселенської Церкви Христові Таїнства, благочестиву віру і святі обряди, тому не є позбавлена орудників благодаті і ми вважаємо її *благодатною*».³⁹⁾

У світлі попередніх з'ясувань це твердження Митрополита є тільки логічним їх висновком. Тут доводиться тільки зауважити, що Митрополит говорить конкретно про *українське* православіє, яке, як це бачимо, він інакше характеризує, ніж православіє московське, та про Православну Церкву в Україні. Та Церква в оцінці Митрополита була відірвана від пня Вселенської Церкви

³⁹⁾ Правила Аспархіяльного Собору 1941 р., ЛАЄВ ч. 5, 1942, стор. 91.

«наси́льством пере́можців». На цей деталь в оцінці звертаємо тому увагу, бо він дозволяє нам робити певні висновки на оцінку Митрополитом історичного минулого Церкви на європейському Сході і витвореного у висліді історичних подій стану. Отже перше, що треба ствердити: Митрополит докладно розрізняє між Церквою в Україні і Церквою в Росії. Він вважає, що постава цих Церков впродовж цілої історичної епохи була наскрізь різна, якщо йдеться про ідею церковної єдності. Українська Церква була жертвою чужого насилля, коли опинилася в теперішньому стані відірвання від Вселенської Церкви. Отже, бодай посередньо, Митрополит відкидає всі ті історичні школи, які, на жаль, ще сьогодні вважають себе єдиноправильними, так московських істориків, як і істориків католиків у західному світі, які ще до сьогодні, говорячи про Христову Церкву на слов'янському Сході, замикають вперто очі на очевидні правди й тим самим, свідомо чи несвідомо, помагають закріплювати стан роз'єднання, а бодай, щоб вже стриматися від гострої оцінки, бодай не служать ідеї з'єдинення.

2. Брак живого зв'язку: *«Тій Церкві бракує однак живого зв'язку з непомильним учительським урядом Вселенської Церкви»*.⁴⁰⁾ Цими словами висловлюється все те, що було вже сказано про злуку в науці. Ця злука неповна. Нещастя Церкви в тому, що вона, втративши зв'язок з учительським урядом Церкви, ступила на шлях *завмирання*.

3. Викривлення правдивої віри: *«Їх віра, будши вірою Вселенської Церкви перших сімох Соборів, є правдивою Христовою вірою, але через довголітній вплив неканонічної інституції, російського*

⁴⁰⁾ Там же, стор. 91.

правлячого синоду, і через письма богословів, які до православія сімох перших Соборів і старого українського благочестя додають свої, не раз еретичні науки, ця віра української благочестивої православної Церкви *мусить* бути доповнена всіма тими правдами віри, що їх пізніше Вселенські Собори проголосили як правди, що містяться у вічному Божому Об'явленні, і *скріпити та забезпечити живим і життєдайним зв'язком* із непомильним учительським урядом Вселенської Церкви».41) Отже українська православна Церква, якщо мова про єдність у цій благодаті, є *благодатною* Церквою. Благодать має від Вселенської Церкви, з якою творила колись нерозлучну єдність. Українське православ'є є *благочестивим*, евтімійон, це значить, що всі святі обряди, вияви богочитання, набожність вірних у своїй істоті являються виявами правдивої Христової віри, в цих виявах християнського благочестя нема нічого такого, що було б незгідне з християнською мораллю. Та благодатна українська православна Церква і благочестиве українське православ'є першого християнського тисячоліття пережили страшну трагедію. Вони ставали, як це вже згадано, жертвою насилля чужинців, що більше, їх підпорядковано *керівництву* навіть з православної точки зору неканонічної інституції, яким був т. зв. священний Петербурзький Синод, що являвся узурпатором, привласнюючи собі найвищі пастирські й учительські права в Церкві. Друга трагедія українського православ'я лежить у тому, що ряд нез'єдинених православних богословів викривили правдиву православну науку, додаючи до неї всяке своє хибне, в тому числі й еретичне, вчен-

41) Там же, стор. 91.

ня. Хто бодай в нарисі орієнтується в розвитку богословської думки у нез'єдиненій Церкві, особливо в московській Церкві, той беззастережно визнає слухність короткого ствердження Митрополита Андрея. Викривлення правдивого православія доводило також часто до «обезображення» благочестя українського православія. Воно втратило свій первісний чар у вияві богопочитання, в святих обрядах і набожності широких мас, його заступлено штучністю, штивністю, поверховим блиском. Йому відібрано українську благочестиву душу і заціплювано впродовж довгих історичних віків чужу духовість, якщо це можна звати духовістю; його затруєно бездушшям північного сусіда. І тому рятунок благодатної української православної Церкви і українського благочестя Митрополит бачить у тому, що невідклично треба позбутися викривленого чужого вчення у вірі і чужого бездушшя в духовості, а позбувшись цього, дійти до *повноти у вірі і чистоти у благочесті* за поміччю з'єдинення «з непомильним учительським урядом Вселенської Церкви».

4. За ясність в назовництві. У назовництві християнських Церков і віроісповідань існує ще й до сьогодні неупорядкованість. Така чи інша назва у відношенні християн іншого віроісповідання може бути навіть виправданою, бо назовництво залежне звичайно від того, з якої точки зору оцінюється дане віровизнання: історичної, богословської, чи евентуально приймається така назва, яку собі дане віроісповідання присвоїло. Митрополит Андрей і в цій ділянці висловив свої думки. Як побачимо з його представлення цього питання, його напрямними були любов до ближнього, яка з незвичайною увагою ставиться до людини як Божої істоти. І тому його міркування треба й так розглядати:

вони є вислідом його рефлектування над православ'ям, самим у собі, та його великої любови до ближнього.

«Нез'єдинених не можна називати схизматиками, бо це слово їх ображає. Практика Апостольського Престолу така, що ніколи ні Східня Конгрегація, ні св. Отець не вживають цього слова». ⁴²⁾

Митрополит залишає на боці питання суто богословської термінології. Справа з'єдинення Церков — це справа *діалогу* між людьми, віруючими християнами, різних християнських віроісповідань. В зустрічі людини з людиною обов'язково мусить панувати атмосфера *любови*. І тому все те, що цій любові до ближнього якнебудь противилося б чи кидало б на неї хоч би найменшу тінь, мусить бути усунене. Якщо ж мова про назву «православний», то Митрополит стверджує — «тим словом належить називати *науку* Православної Церкви, а не науку богословів. Православна Церква урядово вважає своєю наукою науку перших сімох Вселенських Соборів, а та наука — це наука Вселенської Церкви до XI століття. Так зрозуміла «православна віра» не є *фальшива*, а тільки *неповна*». ⁴³⁾ З цього ще раз ясно виходить, що православ'є само в собі, як його розуміє урядово офіційна Православна Церква, і так зрештою, як його розуміє Митрополит, не є запереченням віри Вселенської Церкви, воно не має тільки *повноти*. Де ж причина цієї неповноти? І тут Митрополит дає також відповідь: «Вселенська Церква цю науку... доповнила дефініціями, визначеннями дальших Вселенських Соборів і Римських Архієреїв. Православна Церква не брала

⁴²⁾ Декрети правила АЕСобору 1940 р. ЛАСВ, ч. 3-4, стор. 60.

⁴³⁾ Там же, стор. 60.

участи в тих Соборах, окрім Фльорентійського. Тому й не визнає їх Вселенськими Соборами, але науки, яка була на них проголошена, не заперечує, а навіть не може заперечити з уваги на засаду, якої тримається як Церква, що до проголошення догми віри треба рішення Вселенського Собору, а такого Собору, як сама визнає, Східня Церква не спроможна відбутися».⁴⁴⁾

Іншими словами, Православна Церква зупинилася у проголошуванні об'явлених в Христовій науці правд на X столітті. До проголошення нових пізнаних в тому Об'явленні правд треба, згідно з вченням Православної Церкви, Вселенського Собору. Такого Собору сама Православна Церква не може відбутися, а рівночасно з свого боку відмовляє права проголошування правд тим Вселенським Соборам, які в другому тисячолітті відбулися і на які вона була прошена до участі, а в одному навіть взяла участь. І тому, продовжує Митрополит, «ті дефініції Католицької Церкви, яких не приймають нез'єдинені... це науки, яких Православна Церква, як така, не заперечує і не може заперечити. Ті правди містяться в скарбниці церковного передання, яке збереглось у Церкві, і тому можуть бути доведені наукою Отців, що жили перед розділом Церков».⁴⁵⁾

5. Любов і ненависть. Спрецизувавши свої думки про православ'я і Православну Церкву, схарактеризувавши її вчення і визначивши її відношення до Вселенської Церкви, Митрополит зупиняється на одному важливому питанні у міжвіроісповідних взаєминах. Це — питання любови і ненависти. З огляду на важливе практичне значення його для щоденного життя віруючих християн передаємо ці

⁴⁴⁾ Там же, стор. 60.

⁴⁵⁾ Там же, стор. 60.

міркування в дослівному тексті. Правда, ці міркування не містять у собі в засаді нічого нового, вони є нічим іншим, як проголошенням правд, переданих нам Святим Письмом Нового Заповіту й особливо самим прикладом життя нашого Господа Христа-Спасителя. Цікаві вони хіба своїм застосуванням до конкретно існуючих умов та до конкретних людей. «... Треба розрізняти, — навчає Митрополит, — помилкові поняття людей від самих людей. Ці хибні поняття, помилки можна і треба осуджувати та ненавидіти, але людей всюди і завжди треба тільки любити. Кажу — осуджувати, а не rado вживаю слова — „ненавидіти”. Бо як любов відноситься тільки до людей, а лишень метафорично можна говорити про любов до понять, думок чи мертвих речей, так і ненависть, тобто заперечення любови, може відноситися в дійсності тільки до людей і тільки метафорично можна вживати окреслення — „ненавидіти поняття чи речі”, хоча правильно можна і треба говорити про любов до правди і добра та про ненависть до лжі і зла, але це тільки тому, що в цій формі предмет любови і ненависти є такою виразною абстракцією і так виразно означає зло, що при тій способі говорення нема небезпеки, щоб хто розумів це як ненависть до людей...»⁴⁶⁾

«Ще трудніше уживати такі окреслення, коли йдеться про таке складне поняття, як, напр., православ'є. Воно означає річ саму в собі добру, означає правдиву віру. В такому значенні... говорячи про нез'єдинених східніх, воно означає також річ добру, тобто все, що є доброго в їх Церкві: Св. Тайни, установи, честь Богородиці і Святих. До цього принагідно тільки долучаються браки, які є справжнім і великим нещас-

⁴⁶⁾ З Декретів Собору 1942 р., ЛАСВ, ч. 11, 1942, стор. 197.

тям східних людей і які можна і треба ненавидіти». ⁴⁷⁾

У цих двох пасусах, які ми повністю навели, виступають дві характеристичні риси Митрополита: це насамперед його незвичайна ерудиція в філософічному мисленні та в старовинній і середньовічній філософії. Його роздумування над питаннями любови і ненависти — це зразок мислення, базованого на принципах клясичної логіки. І друга риса — це вміння, не залишаючи принципів і точно спрецизованих понять, у практичній аплікації їх до життя, не затратити при цьому оцінки, яка є водночас синтезом холодного розумування і гарячої християнської любови до ближнього. Якраз ця синтеза приводить Митрополита до висновку, що він, як сам стверджує, не радо користується поняттям «ненавидіти», просто тому, щоб його думки будь-хто не розумів, як вияв браку любови. Він волів би користуватися поняттям «осуджувати»... А все багатство його мислення зводиться до християнської засади: ближнього любити, зло ненавидіти.

Які ж це браки і помилки, що їх християнин, який вірить вселенською вірою і любить Вселенську Церкву, зобов'язаний осудити?

«Тими браками є помилки та обман богословів, навіть ієрархів і катехизмів, які до правдивої і святої віри православної перших сімох Соборів додають справжні ересі і ці ересі представляють як правди віри». ⁴⁸⁾

Митрополит говорить щиро й одверто, він не закриває нічого, і тому, щоб його ще краще могли

⁴⁷⁾ Там же, продовження.

⁴⁸⁾ Там же, стор. 197.

зрозуміти, що він під цим розуміє, він вказує на цілком конкретні браки й очевидні помилки цього вчення. Це, наприклад, такі твердження цього вчення: Святий Дух *не походить* від Сина, примат у Церкві не є установою Христа, Вселенський Архієрей, Папа Римський, не повинен мати примату судовластя, але повинен бути рівний всім єпископам і т. д. І кінчить свій виклад словами: «Вважати те все правдами віри *противиться православної вірі* . . . Кожний правдивий православний повинен бачити, що ці науки *не є правдами віри*, бо *ніколи ніякий* Вселенський Собор тих наук *не проголосив*, а за приписами Православної віри *тільки те є правдою віри*, що як правду віри проголосив Вселенський Собор . . . ».⁴⁹⁾

Це найважливіше, але є ще інші речі, на які Митрополит звертає увагу: «Є в православних нез'єдинених церквах і інші недостачі, язви та недуги, які можна і треба ненавидіти. Так само і в нашій греко-католицькій Церкві є блуди і помилки і язви, які можна і треба осудити і ненавидіти. Ми тільки в тому щасливому положенні, *що ті язви не відносяться до віри*».⁵⁰⁾

Як бачимо Митрополит вказує не тільки на браки і недостачі, чи навіть недуги і язви, які є в нез'єдиненій Православній Церкві, він у відчутті християнської справедливості та в глибокій покорі визнає щиро й одверто, що все те можна знайти і в Греко-католицькій Церкві. Це все треба осудити і як зло, що нищить Боже в Христовій Церкві, ненавидіти. Одного нещастя не має українська католицька Церква, вона не хворіє недугою у своїй вселенській вірі.

⁴⁹⁾ Там же, стор. 197.

⁵⁰⁾ Там же.

Вказавши ось так на те все, що складається на предмет любови, чи осудження та ненависти, ствердивши, як часто зло проходить крізь організми різних християнських віровизнань, Митрополит приходиться до незвичайно важливого висновку: «Через таке складне поняття православія і греко-католицької віри ніяким способом не можна до тих понять застосувати слово «ненавидіти». І в практиці ніяким способом не можна звертати ненависти до віроісповідань, добро і зло яких змішані між собою. Тоді треба дуже старанно розрізняти любов до людей і ненависть до всього, що є їх нещастям і злом, які є гріхом».⁵¹⁾

Висновок Митрополита тим важливий, що закликає до викреслення з вжитку у взаєминах віроісповідних відносинах понять *ненависти*, вже хоч би з уваги на складність того, як часто добро і зло змішуються між собою і всуміш проходять крізь суспільні та релігійні організми. Але також напевно для того, що вихідною базою для з'єдинення християн не сміє бути ненависть. Ці слова Митрополита і та його вимога до всіх, що прагнуть до з'єдинення важливі не тільки для взаємин між віроісповіданнями в Україні, вони мають вартість просто, як передумова і напрям для всього християнського світу особливо в теперішньому часі його великої туги за єдністю: прогнання атмосфери ненависти і створення атмосфери братньої любови, так між окремими християнськими вірними, як і між окремими християнськими віроісповіданнями.

⁵¹⁾ Там же, стор. 198.

Церковне роз'єднання — чужий налив на організмі українського народу

На тлі так з'ясованої характеристики православля і Православної Церкви Митрополит розгортає перед нашими очима образ церковно-релігійних відносин в українському народі. Цей народ — предмет його найбільшої журби, це також поле праці, на якому він сів свої думки про потребу, а навіть конечність церковного з'єдинення. І тому Митрополит насамперед змальовує саму бодем проймаючу *ситуацію*. «Більшість українського народу належить до Православної Церкви, яка більше двох сот років була до краю підпорядкована прововоді неканонічної і нецерковної, а царської інституції Петербурзького т. зв. Святішого синоду. Друга частина українського народу зірвала зв'язки з Православною Церквою й утворила Автокефальну Українську Церкву, яка ще має вірних собі духом, може, більшість українців на великій Україні. Третім віроісповіданням українців є т. зв. Греко-католицька Церква. До неї належать ті з українців, які, зберігаючи всі передання і звичаї в обрядах, в літургійній мові і церковній дисципліні, визнають вселенську віру і піддаються верховному прововоді Римського Престолу. Є в Україні і поважне число українців-католиків латинського обряду, тобто українізованих колись поляків або потягнених до віри і західнього обряду українців. Вкінці є і поважне число різних сект, які всі вийшли з т. зв. протестантизму і між собою більше або менше різняться. Мало який народ так поділений в релігійному житті, як наш народ, а в тих поділах живуть і діють різні антагонізми . . . Такі антагонізми, як ті, що ділили Візантію і Рим, Москву й Європу, Схід і Захід, католиків і про-

тестантів, зібралися на українських землях, щоб братів, дітей одного народу й одної землі роз'єднати . . . »⁵²⁾

Спокійно і тверезо змальовує Митрополит стан на церковно-релігійному відтинку в 1942 р. Цей стан, за останні два десятиліття, на самій поверхні української землі змінився настільки, що легально російським большевицьким урядом допущеним віроісповіданням є Православна Церква московського типу. Два інші віроісповідання, українське православне автокефальне та українське греко-католицьке, разом з їхньою церковною організацією є насильно ліквідовані й заборонені. Та проте подана Митрополитом ситуація ні в чому не втрачає актуальності, поперше, тому, що відзеркаленням цього стану на матірних українських землях є церковно-релігійний стан в країнах нового поселення українців в цілому світі, по друге, без уваги на формальну ліквідацію української Церкви, в Україні й далі існує ґрунт для її відродження, яке знову ж може йти по лінії роздріблювання, а не по лінії з'єдинення. Тому стан на церковно-релігійному відтинку нашого народу, стан, як його представляє Митрополит Андрей, не треба вважати історично вже віджилим, образ церковного пошматування українського народу є й по сьогодні актуальний. Як давніше, так і сьогодні, він являється нещастям, щоб не сказати великою трагедією українського народу. Ця трагедія ще тим глибша, що роз'єднання й антагонізми, які ділили й ділять український народ, це антагонізми, які по своїй суті належать уже до історії і властиво ні на сьогодні, ні на майбутнє не повинні представляти ні для кого якоїсь особливої вар-

⁵²⁾ До духовенства. З Декретів АЕСобору 1942 р., стор. 12.

тости, щоб їх далі зберігати, плекати і поглиблювати. І ці антагонізми, як, може, ні в якому іншому народі у світі, сконцентрувалися на організмі дітей одного народу й однієї землі. Митрополит бачить це нещастя й тому боліє над ним. Цей біль тим більший, коли приглянутися до характеру цих антагонізмів: «Нас роз'єднують питання, що були актуальні тисяча або п'ятсот років тому назад між Візантією і Римом, між Римом і Германією чи Англією, між Москвою і Польщею, може між російськими слов'янофілами і западниками. В цілісній нашій літературі майже немає сліду дискусії про ті проблеми. Ми прийняли на слово й дорогою спадку від зовсім чужих нам світів роздори, зроджені з тих проблем... Всі ті антагонізми заціплені на різності держав, до яких українці належали, та на різних, може, етнографічних типах чи расах, з вимішання яких перед віками постав український народ, і лучиться з тими відосередніми силами, що, може, ще дримають на дні української психіки...»⁵³)

Митрополит Андрей шукає причини роз'єднання-антагонізмів, їх генези, та водночас характеризує їх. Його основне ствердження: Роз'єднання-антагонізми — це щось чуже, щось українському народові з-зовні у формі вбивчої отруї застрикнене, це *чужа спадщина*. Їх тим легше було зацепити українському народові, що цей народ впродовж довгих віків не був сувереном своєї волі, він знаходився під чужою займанщиною, з яких кожна вціплювала в нього свою власну духовість і веліла боронити це чуже і вбивче, неначе б воно було своїм рідним. Трагедія нашого роз'єднання в тому, що *«ми приймали на слово і шляхом спадку*

⁵³) Там же, стор. 12.

від зовсім чужих нам світів» всі елементи роздору, які роз'єднували ці світи в історичному минулому. Іншими словами, наша слабкість в нашій довірливості до чужих вчителів і чужих завойовників нашої землі. Це такі важливі слова Митрополита, що над ними не повинна перейти до порядку дня наша історіософічна думка. Вони просто ставлять вимогу ревізії нашої історії, вимогу подивитись на неї не крізь чужі окуляри наших сусідів, а своїми власними здоровими очима. В довірливості до чужого слова ми перебрали руїницьку спадщину і в висліді цього поломили свої душі, втративши власне суверенне своє духове обличчя. Митрополит ілюструє цю трагедію зразками з минулого. Яке діло було, а бодай яке діло зараз є для нас, українців, до наскрізь історичних і сьогодні, після сотень років, неактуальних питань спорів візантійсько-римських, романо-германських і романо-англосакських, яке наше діло до імперіяльних спорів Москви з Європою і т. д. і т. д. Обличчя світу докорінно змінилося і більшість з цих спорів втратили всякий глузд, за винятком хіба одного, який і далі існує і набирає гостроти — спір Москви з Європою, Москви в найширшому розумінні цього слова, тобто репрезентанта тих сил, які роз'єднання і руїницьке нищення всього, що людство має цінного, піднесли до принципу, на якому Москва буде т. зв. новий світ і нове людство згідно з своєю всесвітньою імперіяльною концепцією. Оцінка роз'єднання, його генези і його характеристика, хоч безпосередньо має відношення до українського народу, проте вона ніяк не тратить своєї універсальної, для всього християнського світу важливої, вартости. Справа в тому, що всі працівники на відтинку з'єдинення християнського сві-

ту повинні з найбільшою вдумливістю й об'єктивністю замислитися над генезою і характером відосередніх роз'єднуючих процесів в історії християнства і рівночасно повинні докладно дати оцінку сучасного стану. Порівнявши минуле з сучасним, всі дослідники доброї волі прийдуть до ствердження, що більшість цих роз'єднуючих елементів треба сьогодні вважати як безвартісні, що вони — це той баласт, що його негайно треба скинути з своїх плечей, щоб легше можна було прямувати до здійснення церковного з'єдинення. Бож дійсно, яке значення можуть мати сьогодні церковні спори, що доводили до роз'єднання, між окремими світськими центрами влади, коли з тих центрів не лишилося й сліду і коли сьогоднішнє обличчя світу наскрізь інше.

Але Митрополит Андрей в усіх своїх міркуваннях до генези характеру роз'єднання не подібний до багатьох українців, які все нещастя і всю трагедію народу бачать тільки в лихому сусідстві та при всіх невдачах звикли говорити тільки про чужими чинниками заподіяну нам кривду. Його аналітичний ум надто вникливий, щоб не бачити хиб і недуги у власному народі. І тому, не зважаючи на перевагу чужих елементів, які викривили українську душу й розшматували на релігійно-церковному відтинку український національний організм, він не замикає очей на слабості й недуги цього організму. Якраз ця слабкість організму й хиткої духовности дозволили повірити на слово і влегшити та вможливити те, що ми «перебрали дорогою спадку всі роздори». Антагонізми, які існують в українському народі, походять, мабуть, на думку Митрополита, з факту постановня українського народу з різних етнографічних та расових типів, а відосередні сили, власного хову, дрімають десь на

дні української психіки. Кожна неупереджена людина повинна бути вдячна Митрополитові за таке об'єктивне й щире визнання слабостей свого власного народу. Не було б ніщо так неправильне, якби хтось, беручися за лікування народу і його душі, старався вихвалювати на всі лади та не хотів бачити його давньої хвороби. Тільки вірна діагноза може започаткувати лікувальний процес. Лікування українського народу, якщо знову візьмемо до уваги роз'єднання на церковно-релігійному відтинку, повинно отже йти двома шляхами: шляхом прозріння і шляхом викорінювання. Шляхом прозріння — це значить, кожна українська людина повинна усвідомити собі, що роз'єднання є нещастям, що це роз'єднання є по своїй істоті *чужим* наливом на нашому організмі, що, далі, десь на дні нашої душі дрімають відосередні сили. Шляхом викорінювання — це означає позбутися чужого боляка на нашому організмі, і то позбутися радикальним хірургічним забігом, а в відношенні до відосередніх, дрімаючих сил нашої духовости, треба застосувати процес її лікування, який у висліді має довести до її переродження і нового народження.

До цього лікування й переродження української душі закликає Митрополит переконливими словами: «Чи ж любов до Батьківщини, спільне добро і спільний інтерес цього нашого, такого бідного і поневоленого від кількох століть народу не буде в нас сильнішою від цих усіх спорів?.. Чи ж теорія російського слов'янофільства або зв'язаних з ним «істинно-руських» буде в нас довше тривати і *мати* актуальніше значення, ніж в Москві?.. Якщо хочемо всенаціональної Хати-Держави хотінням глибоким і щирим, якщо та воля не є тільки фразою, ілюзією, то вона мусить проявлятися

діянням, і те діяння мусить вести до єдності. До єдності в усіх напрямках, тому й до релігійної єдності».⁵⁴⁾

Отруйні плоди роз'єднання

Митрополит не тільки шукає вияснення недуги роз'єднання в українському народі, він з тривогою вказує на найбільш отруйні його плоди. Це насамперед *нетерпимість* супроти інших віруючих. «Нетерпимість супроти гетеродоксів, поняття ортодоксії, як *ненависти*, як спротиву, буває в нас, на жаль, таким частим симптомом, що можна поважно побоюватися за майбутність України...»⁵⁵⁾ «Поняття ортодоксії, як *ненависти*» — це одно із важливих питань, яке в зв'язку з чужим наливом на організмі українського народу варто б дослідити. Це безпосередній плід розколу, який виявляє себе впродовж історії в неґації, запереченні, нетерпимості, ненависті. Це дух спротиву задля самого спротиву, дух неґації задля самої неґації. Від неґації-заперечення-нетерпимости, явищ, які можна хіба пояснити тим, що інакше віруючі пригадують тим, хто зірвав єдність, їхню недугу, є прямий шлях до ненависти, найбільш отруйного плоду роз'єднання. «Тієї недуги, — ще раз підкреслює Митрополит, — недуги розколу набрався український народ з обох боків: від Візантії і від Москви. Ця недуга проявляється передусім тим, що людина, зрештою шляхетна і добра, назве рідного брата ворогом, коли він *тільки іншої думки*. Гетеродоксів ненавидять всі

⁵⁴⁾ Там же, стор. 12-13.

⁵⁵⁾ Там же, стор. 11.

розкольників, а ненавидять тому, що ці несвідомо пригадують їм недугу».⁵⁶⁾ Діагнозу недуги ставить Митрополит незвичайно чітко. До цієї діагнози нічого не потрібно додавати. Хто серйозно замислиться над симптомами нетерпимости і ненависти, над плодами вікового роз'єднання, той ствердить ще більш застрашуючий стан, а саме, що ці симптоми недуги проникнули не лише ділянку церковно-релігійного життя, але створили своєрідний *стиль* чи радше псевдостиль майже на всіх відтинках багатогранного життя цілого народу. Тому ніяк не вільно з легковаженням чи байдужістю ставитися до тієї дуже реалістичної оцінки у Митрополита Андрея, бо, «на жаль, і на наше нещастя, українська Церква ділить з російською ту недугу, і вона доведе народ до повної руїни, якщо представники українських Церков не знайдуть способу поєднання»,⁵⁷⁾ бо «треба нам також визнати, що деякі симптоми роз'єднання в усіх віроісповіданнях і Церквах, до яких українці належать, велять боятися, що відосередні сили, сили роздору і роз'єднання, можуть виявитися і в релігійному житті більшими і сильнішими, як доосередні, єднальні сили... Зрештою не що інше розірвало і розділило на частини Христову Церкву, як ця перемога відосередніх сил, яких так багато в людстві».⁵⁸⁾ Митрополит вказує на страшні отруйні плоди роз'єднання, він висловлює тривожні побоювання за майбутнє цілого народу, він перестерігає перед далішим перебуванням в цій душній затруєній атмосфері, він вкінці закликає до рятунку, який

⁵⁶⁾ Там же, стор. 18.

⁵⁷⁾ Там же, стор. 18.

⁵⁸⁾ Там же, стор. 12.

може бути тільки в переборенні руїниціської психіки й отрясенні себе від того духа розколу, ненависти й роз'єднання. «Це, тобто, чи в українському народі візьмуть перевагу елементи позитивні, чи негативні, пізнаємо в частині, коли побачимо, чи Україна потрапить вже не з'єдинитися на релігійному полі, але чи *потрапить* виректися чисто московської, а *навіть* большевицької нетерпимости, що рідного брата зненавидить, коли тільки він у справах релігії інакше думає, ніж ми».⁵⁹⁾ Митрополит вже навіть не говорить про саме з'єдинення на церковному відтинку, він говорить тільки про те, «чи Україна потрапить виректися московської нетерпимости». Отже *виректися московського духа* — це передумова, це також неначе знак, спроба, чи український народ зможе себе взагалі як народ втримати, зберегти. Справа, яку так чітко ставить перед думкою кожної *думаючої і зрячої*, а не *сліпої* української людини, є справою дуже серйозною. Може від її вирішення в такий чи такий бік залежатиме бути чи не бути українському народові. Це тривожне звернення скероване до кожної української віруючої людини, воно тим більше скероване до тих, хто несе відповідальність за ту чи ту ділянку життя нації. Чим більше становище, тим більша відповідальність і тим чуйніше повинно бути сумління даної людини. Але в цілій гостроті це звернення скероване до тих, які своєю службою повинні відчувати нещастя народу до самого дна своєї душі, тобто до тих, хто стоїть на службі Христової Церкви. До них апелює Митрополит голосом перестороги й зобов'язуючих закликів у стилі старозавітніх пророків: «Якщо різні хри-

⁵⁹⁾ Там же, стор. 10-11.

стиянські Церкви в Україні мають виконати своє завдання, дати українському народові єдність, вони мусять позбутися цього духа розколу і ненависти... Мусимо зробити все, що можемо, щоб помиритися і в собі самих побороти духа розколу і ворожнечі супроти братів».⁶⁰⁾

⁶⁰⁾ Там же, стор. 18.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

Миротворець

Останні слова Митрополита Андрея — «Мусимо зробити все, що можемо, щоб помиритися» — кидають нам нове світло на автора тих слів. В цьому світлі постать Митрополита на фоні роз'єданого і розбитого в церковно-релігійному житті українського народу з'являється постать людини-миротворця, апостола християнського миру. Того замирення між християнськими віроісповіданнями і того миру, на якому щойно благовість з'єдинення, що має довести до єдності християнського світу, може прийнятися, розвинути і дати здоровий плід. Замирення-мир — це неначе приготування пригожого ґрунту для того, щоб на нього кинути здорове зерно благовісти, щоб засіяти це зерно не надаремно.

Якщо мова про мир, якого благовістителем був Митрополит Андрей, то треба з підкресленням сказати, що Митрополит не думав про т. зв. мир, який сьогодні став засобом приготування світу до духової смерті в обіймах російсько-більшевицького імперіялістичного походу на завоювання світу. Цей новомодний псевдомир, колискою якого є московський Кремль, а агітаторами стали також церковні достойники режимного московського право-

славія, подуманий у відірванні від ґрунту, на якому мир може взагалі постати: від Бога і від ближнього. Він по суті є нічим іншим, як проголошенням відомої засади, колиска якої також Москва, засади несупротивлення злу. До речі, засади московського походження, хоч її творці бажають прищипити її не в себе, а в тому світі, на загарбання якого вони готуються.

Митрополитові міг просвічувати тільки той мир, що має коріння в Святому Письмі Старого і Нового Завіту, за який Церква постійно молиться у своїх літургійних молитвах. А в Св. Письмі мир-«шалом» — «іріні», це ніщо інше, як завершення поєднання-згоди між людиною і Богом. Мир — це неначе печать, якою підтверджений кожночасний Завіт-договір між Богом і людиною. Заперечивши Бога, годі говорити про творчий мир, про мир, що є життям, а не смертю. Літургійна молитва розвиває ідею того сповненого життєвим змістом миру, при чому розуміє під миром повноту душевного життя, істота якої в тому, що душа мусить бути сповнена миром з висот; мир, про який думає, за який молиться і бореться кожний справжній християнин, — це «свишній мир» — мир з висот, який щойно може дати мир душ, тобто поєднання з Богом і ближніми, і він в дальшому може щойно створити ґрунт для «миру всього світу», він є також передумовою з'єдинення Церков. Не даром же ми молимося в щоденній літургійній молитві: за «мир з висот», за «мир всього світу» та за «з'єдинення всіх Церков» . . . І немає сумніву, що біблійне та літургійне розуміння миру були для Митрополита Андрея надхненням, коли він, маючи перед собою візію з'єдинення християн в єдиній Христовій Церкві, шляхом до здійснення цієї мети, вважав справжнє замирення між християнами.

Програма замирення: вихідне становище

В преамбулі до Програми замирення Митрополит Андрей проголошує торжественно таке: «Ми греко-католики чи православні вселенської віри (так називаємося в обряді), з уваги на добро наших вірних, простягаємо руку до згоди і всім українцям предкладаємо програму релігійного помирення...»⁶¹⁾

Далі в цій же преамбулі стверджується, що Христова Церква в Україні перебуває в ситуації, подібній до тої, яка вже була при кінці XVI століття: «Дивним збігом обставин Церкви установлені на українських землях, перебувають по чотирьох століттях в такому самому становищі, в якому вони перебували в другій половині XVI століття. Єпископи тодішньої Київської провінції, що обіймала всі українські землі, з Холмщиною, Підляшшям і Поліссям та з Білою Руссю, піддані дотіль Царгородському патріярхові, опинилися в такому становищі, що зрозуміли konieczність зірвання з Царгородським патріярхом.⁶²⁾ Аналогія отже ситуацій — церковне розбиття, релігійний хаос, втрата підметности Христової Церкви в Україні і зведення її до об'єкту чужих і ворожих сил — оце повинно бути предметом глибокої застанови української ієрархії. На сьогодні ця ситуація стала ще більше серйозною, коли московський центр політичний і режимно-православний — спряглися разом у дивовижну спілку, щоб спільно знищити самотність українського церковно-релігійного життя.

Вихідною для помирення повинна бути розмова-дискусія. «Дискусія потрібна, але тільки іренічна,

⁶¹⁾ До духовенства, стор. 12-13.

⁶²⁾ Там же, стор. 13.

не полемічна... яка прямувала б до миру, а не до війни... Вважаємо своїм обов'язком зробити все, що нам тільки совість дозволяє, аби причинитися до порозуміння, хоч би найменшого між різними українськими віроісповіданнями...»⁶³⁾

Як бачимо, передумовою порозуміння має бути зустріч між християнами різних віроісповідань. Зустріч з діалогом, якого характер мусить бути вільний від полеміки, спору і сварки, він повинен бути ведений в дусі миру і взаємної любови та з бажанням зробити все, що тільки совість дозволить, щоб досягнути бодай мінімальних кроків на відтинку християнського миру. Ця зустріч у спільній іренічній розмові мала б насамперед дати нагоду для *взаємного пізнання*, без якого годі думати про помиріння. І тому, пише Митрополит, «... ми зобов'язані дати православним українцям нагоду, пізнати нас, наші традиції, нашу історію. А коли... наші православні брати знайдуть у нашому церковному житті чимало такого, що їм не буде подобатися, коли зрештою є в нашому церковному житті, може, і багато, чого ми самі не схвалюємо і що самі вважаємо за помилки, хиби чи недотягнення, то, признаючись явно до них, поможемо нашим братам спостерегти і в їхньому церковному житті деякі хиби та терпеливо зносити, коли на ці хиби будемо звертати увагу або просити їх вияснення. *Таке обостороннє взаємне пізнання повинно бути нагодою до вияву братньої любови*».⁶⁴⁾

Митрополит повільно, крок за кроком, накреслює шлях помиріння у своїй програмі: Рефлектування над ситуацією, зустріч у спокійній розмові, в діалозі, щирість і одвертість, взаємне пізнан-

⁶³⁾ У справі порозуміння, ЛАЄВ 1943, ч. 3-4, стор. 33.

⁶⁴⁾ Там же, стор. 34.

ня для розкриття всього, що в нас добре й лихе, не бундючність, самохвальба і самозакохання, а покора й готовість признатися в слабостях і недостахах, кінець-кінцем — зустріч і діалог, що дали б нагоду виявити якнайбільше братньої любови, оце ступені на шляху до все глибшого порозуміння. Вони повинні створити атмосферу, як передумову до християнського замирення.

Щойно в атмосфері братньої любови і в бажанні взаємно себе пізнати, можна говорити про те, що нас єднає і нас роз'єднує. І тому в програмі замирення, проголошеній Митрополитом Андреем, зустрічаємо заклик до рефлексії над тим, що єднає ще сьогодні різні християнські віроісповідання. Якраз свідомість *спільного* повинна допомогти перемогти труднощі в знайденні спільних шляхів для завершення церковного з'єдинення. Йдеться отже про пересунення акцентів: коли звичайно в зустрічі між людьми різних віроісповідань, в зустрічі на різних площинах, богословській, обрядово-літургійній, правно-юридичній та наскрізь людській, дуже часто наголошувалось те, що ділить, треба, на думку Митрополита, пересунути тут акценти й вийти від того, що нас християн єднає. Щойно це спам'ятання дасть силу побороти все роз'єднуюче. «Всі визнаємо, — пише Митрополит, — і проповідуємо, як правду Богом об'явлену, що Христова Церква є одна... Самому поняттю Церкви противиться поняття церковної влади так розділеної, що в кожному архиєреї, в кожній єпархії чи церковній провінції є частина тієї влади, незалежна від цілого організму Церкви...»⁶⁵) Ця органічна єдність створена, як далі доводить Митрополит, на те, щоб Церква могла здійснити свої завдання та щоб мала силу і прикмети правдивого ор-

⁶⁵) До духовенства, там же, стор. 16-17.

ганізму-тіла, бо плян Христа відновити і відбудувати єдність гріхом придавненого людства такий величний, що вимагає реалізації єдності Церкви, що навіть, якщо єдність людства залишиться і по кінець світу до кінця не здійсненою, то *«початковим здійсненням єдності людства є єдність Церкви»*.⁶⁶⁾

Це ще один доказ універсального мислення Митрополита Андрея. Навіть на таку справу, як здійснення християнського з'єдинення, справу, яка без сумніву є великою Божою справою, Митрополит не дивиться з точки зору сучасних вимог самої Церкви, як Христової установи, що вже охоплює частину людства. Він бачить єдність Христової Церкви у вселенських розмірах, як *початкове здійснення єдності всього людства*. Як бачимо з того, свій задум помирнення на українській землі і серед українського народу Митрополит не виводить із вузького патріотизму, він його вміщає тільки у великий плян цілості *«віднови і відбудови єдності гріхом придавненого людства»*. Вміння дивитися на справи з висот і бачити партикулярні речі в великому пляні і вселюдського розміру й особливо в великому пляні людського роду свідчить про великість й особливість постаті Митрополита та його універсального ума.

Плян з'єдинення всього людства міститься в Архиперейській молитві Христа Спасителя, якою Христос благав Свого Отця Небесного не тільки за збереження єдності серед апостолів, вірних Христової Церкви, але й за встановлення вселюдської єдності в цілому світі.

«Коли Христос так бажає єдності, то неможливо, щоб те Його діло, яке Він називає своєю Цер-

⁶⁶⁾ Там же, стор. 16-17.

квою, той твір, через який і яким Христос мав дійти до своєї мети, та Церква, яка мала здійснити ту мету і над тією єдністю працювати, була так побудована, щоб єдність у її поодиноких частинах між собою була така слаба і так легко давалась розбити».⁶⁷⁾ Тому це Божий плян. І кожний задум реалізації з'єдинення в часі і просторі — це тільки частина в здійсненні цього універсального Божого пляну з'єдинення всього людства. Так дивився Митрополит і на задум церковного з'єдинення в Україні, як на маленький вклад у здійснення цілісного Божого великого задуму... Це, і єдине це, повинно бути мотивом шукання шляхів для замирення, бо «віру в Його святе Об'явлення, в небесне походження Євангелія зробити залежною від якихбудь людських міркувань — це було б провинною проти Всевишнього Бога, це було б недоцільне і негідне поступування».⁶⁸⁾ Отже навіть, як здійснюється великий задум з'єдинення в якійсь добрій його частині, не вільно керуватися при цьому будь-якими мотивами вузького земного характеру, а мати на увазі служіння великому Божому плянові з'єдинення всього людства в єдиній і святій Христовій Церкві.

Створення атмосфери, потрібної для замирення і сам мир між віроісповіданнями, як започаткування процесу повільного з'єдинювання християн, вимагатимуть також поступок від усіх якраз в ім'я християнського миру та ідеї християнської єдності. Одначе поступок-компромісів не таких, як їх зустрічаємо в питаннях наскрізь земного характеру, побудованих на застосуванні механічного правового принципу «даю, щоб ти дав», або на

⁶⁷⁾ До духовенства, стор. 16-17.

⁶⁸⁾ Там же, стор. 13.

принципі нагої сили, але поступок, які є нормовані *веліннями совісти*, отже побудованих на живому принципі, що діє в людській душі, як голос Божий.

«Кожний з нас, або радше кожне наше віроісповідання, прийме і зробить всі можливі поступки. За можливі поступки вважаємо ті, на які дозволяє совість. Далі не годиться йти, бо релігія, хоч як вона важлива в народньому і державному житті, це справа з Всевишнім Богом. Тут ідеться про наші обов'язки супроти Бога, про послух Його св. Законів, про службу, що Йому належить, — Йому, Всевишньому і Всемогучому, в руках якого доля народів. Поступати все за велінням совісти це обов'язок, до якого ми всі мусимо признаватися, який мусимо сповняти без уваги на віроісповідання, до якого належимо».⁶⁹⁾ *Веління совісти* — це *єдина норма*, якої повинна триматися віруюча християнська людина, без уваги на свою віроісповідну приналежність, при вирішуванні так важливої справи, якою є християнське замирення і з'єдинення. Отже, не вільно рішати цих справ із становища національних або державних інтересів чи міркувань. Цим ствердженням Митрополит цілком ясно виринає питання християнського з'єдинення з обіймів та міркувань вузького земного характеру, з тих обіймів, в які багато українських світських і церковних мислителів саму справу з'єдинення часто заганяли й по сьогодні бажали б цю справу бачити в обіймах цих земних пут. Митрополит хоче рятувати ідею з'єдинення з такого спрощення і перестерегти перед вихолощенням самої ідеї від її божеського змісту. Й тому всякі міркування нижчого поряд-

⁶⁹⁾ Там же, стор. 13.

ку не сміють тут грати ролі, натомість дороговказом у всьому повинна залишитися совість, оцей Божий голос в душі людини.

В цей спосіб приходимо до відкриття в думках Митрополита двох важливих елементів замирення, кінцевого для з'єдинення: перше — це здійснення великого Божого пляну для з'єдинення всього людства у св. Христовій Церкві, і друге — веління-накази совісти, що як голос Божий просвічують шлях до порозуміння. Маючи перед очима величний Божий задум, як мету, і маючи до помочі в кожній ситуації життя совість, як засіб в мандрівці до здійснення мети, християнська людина може щойно вступити на шлях праці для християнського замирення.

Згадавши вже про кінченість взаємних поступок, керованих совістю, Митрополит говорить про їх характер та про те, хто може дані поступки робити. «Коли маємо ... шукати в собі і в братах того, що могло б бути взаємним уступством, яке бодай трохи *наблизило* б віроісповідання, що є ще дуже *далеке* від того, щоб статись *одним* віроісповіданням, — то мусимо безумовно пам'ятати про те, що *уступства ... можуть робити тільки Церкви, а не поодинокі вірні*, і що не годиться ні жадати, ні жертвувати уступства, яке йшло б далі, ніж те, що совість дозволяє».⁷⁰⁾

Це важливе ствердження, бо в ньому насамперед підкреслено, що взаємні поступки при помочі світла совісти і в виключному оперті на неї не є однозначним з створенням вже одного віроісповідання, воно тільки *наближує* їх. І друге важливе ствердження про те, хто компетентний ці поступки робити: це виключно і єдино поодинокі християн-

⁷⁰⁾ До духовенства, стор. 13.

ські Церкви. Отже, жоден світський чинник, збір-ного чи індивідуального характеру, тобто ні окре-мі вірні ні будь-які чинники політичного, госпо-дарського, національного чи будь-якого іншого світського характеру. Це ствердження важливе тим, що, провівши його в життя, ми звільняємо саму справу помиріння і з'єдинення від того, щоб вона стала тільки м'ячиком в грі різних земних сил.

Щоб не залишитися виключно у сфері теоре-тичного міркування, Митрополит, визначивши принципи поступок і назвавши тих, хто є компе-тентний, що б це переводити, вказує на широке поле й широкі можливості цих поступок: «Поза тим, що є велінням совісти, широке ще поле ли-шається для взаємних поступок... Як далеко ті поступки можуть іти, треба українським Церквам і віроісповіданням *самим* рішати, не лишати рі-шення чинникам українському народові *чужим*, а може й ворожим. І в тому треба нам добре обду-мати, що нам совість дозволяє».⁷¹⁾

Митрополит визначає границі поступок, виклю-чає при цьому мотиви вузького земного характеру, особливо перестерігає перед *чужими і ворожими* чинниками, тим самим бажає, щоб підметом праці над замиренням були самі християнські віроіспо-відання в Україні, щоб тим самим перервати не-щасливий ланцюг власної безпідметности, коли в історичному минулому про церковні справи в Україні рішали чужі, Україні сторонні, а то й во-рожі сили. Широке поле уступств залишається, як говорить Митрополит, і поза тим, що велить совість, зокрема в питаннях людських взаємин, в яких повинна виявлятися взаємна пошана і взаєм-на братня любов. Ми вже вище наводили деякі

⁷¹⁾ До духовенства, стор. 13.

конкретні вказівки відносно прийнятого між віроісповіданнями назовництва, в якому не повинно міститися ніщо таке, що другому докоряло б чи зневажало б. І тут при згадці про уступства Митрополит ще раз вертається до цієї самої теми, коли говорить: «...уступством можна називати й пребагато цілком приватних думок, які кожному і вільно і можливо змінити, зміни яких домагається братня любов і патріотизм. Такі зміни будуть проявлятися і в мові... Так ми віддавна і поступаємо, бодай в деяких речах: З *принципу* не вживаємо слова „схизма і схизматик”, не вживаємо також слова „псевдоправославний” чи подібних слів, які зрештою були б і фальшивим відданням думки, яку маємо про православних і православіє. Взаємно можемо жити надію, що наші православні брати перестануть називати з’єдинення з Вселенською Церквою і з Апостольським Римським Престолом „відступленням від віри” або, як кажуть москалі, „вероотступничеством”, тим більше, що ці слова не є вірним відданням думки, яку мають про з’єдинення Православна Церква і православне богословіє».⁷²⁾

Цей приклад про вживання різних означень для окремих віроісповідань є тільки ілюстрацією можливості поступок, які розгущують атмосферу. При цьому Митрополит не має на увазі поступок з якихбудь тактичних міркувань, він говорить при цьому про *принципи* та про *згідність* з самою об’єктивною *правдою*. Поступки — це не заходи, що мали б викликати враження приподобатися, чи мали б бути виявами бажання зм’якшити поставу інакше віруючого, поступки вже самі в собі є корективами мислення і самі в собі є вже цеглинами в будові християнського миру.

⁷²⁾ У справі замирення, стор. 34.

*Програма замирення: апологія Берестейської унії
або наше вселенське «вірую»*

«Ми, греко-католики чи українці вселенської віри і візантійсько-слов'янського чи східного обряду, стоїмо на тому від Берестейського Собору, що наша тодішня ієрархія правильно поступила, зриваючи з Царгородом і Москвою і приймаючи вселенську віру, підпорядкувалася Римському Архидієєві».⁷³) Митрополит, вказавши на вимогу щиро з'ясувати свої погляди до питання можливостей замирення і з'єдинення, щоб тим дати можливість себе взаємно пізнати, старається бути вірним цій своїй вимозі, яка має започаткувати міжвіроісповідну зустріч і розмову. І тому з'ясує ясно свої думки. Свій погляд та оцінку поведінки української ієрархії в минулому історичному періоді спирає він на різних доказах:

«Три з половиною століття нашого національного досвіду при найтяжчих умовах... отже саме життя виправдало цей крок. І коли Боже Провидіння так зарядило, що поміж українцями, які бажають здійснення нашого національного ідеалу Соборної Самостійної своєї Держави, є в сі українці західних областей і коли вони в патріотичних почуваннях є не останніми, а навіть бажали б бути першими в жертвах, то українці інших віроісповідань повинні з цього скористатися і з нашого прикладу навчитися направили браки і хиби, накинени нам довголітною неволею...»

Це — друге ствердження, в якому не йдеться про якусь заслугу віруючих греко-католицької Церкви, але про об'єктивне ствердження незалежного факту. Факту, який повинен кожному дати багато до пригаду: Церква, яку чужі і свої засудили і засуджують, у своїй виховній праці

⁷³) До духовенства, стор. 18.

зберегла національну субстанцію і національну свідомість в такому ступені, що її вірні також в боротьбі за національну суверенність хочуть бути не останніми, а першими в жертвах. Ці факти повинні бути багатомовні навіть для тих, які при думці про церковне з'єднання керуються виключно земними мотивами, мотивами національної рації. І в цьому факті Митрополит хоче бачити єдино палець Божого Провидіння, яке, можливо, цим зарядженням хотіло дати знамено незрячим і недовірливим... А на всякий випадок свідомі своєї відповідальності «ієрархи різних православних Церков повинні піти за прикладом наших ієрархів XVI століття».⁷⁴⁾

Митрополит не тільки вважає поведінку українських ієрархів XVI ст. правильною з точки зору наскрізь християнського, отже як здійснення Христового заповіту про єдність і як виправлення злощасного роздору. Він вважає, що навіть з становища *практик* східньої Церкви, і особливо тієї Церкви, під диктатом якої опинилося українське православ'я, такий крок наскрізь природний, і нічого не має в ньому такого, що можна б осуджувати, як «віровідступництво», про яке заєдно говорила Москва у відношенні до підлеглих їй церков, але ніколи у відношенні до своєї власної поведінки.

«... Коли вся російська церква довершила своє унезалежнення від Царгорооду, чи ж з боку нашої Київської ієрархії не була виправдана воля піти частинно за прикладом Москви, тобто усунутися від влади Царгорооду...»⁷⁵⁾

Іншими словами, чому вільно було Москві самостійно, нікого не питавшись, але використовуючи слабкість Царгородської патріярхії, відірвати-

⁷⁴⁾ Там же, стор. 19.

⁷⁵⁾ До духовенства, стор. 14.

ся від Царгороду, а водночас чому аналогічний крок Київської української ієрархії мав би бути осуджений... Тим більше, коли ця українська ієрархія XVI ст., роблячи те саме, що колись Москва, тобто відриваючись від Царгороду, не робила того так само і з таких самих мотивів, як Москва, бо київські ієрархи вирішили «зробити це так, як Москва — в душі самолюбства й імперіялізму, а в душі християнської покори й авторитету, тобто усунутися від влади Царгороду та піддатися владі Риму...»⁷⁶⁾

Це ствердження Митрополита таке ясне, що, здається, не повинен знайтися ніхто серед українських дослідників, зрештою за винятком московських істориків на Заході, що сліпо приймають кожную московську думку за золоту монету, не повинно знайтися нікого, хто не бачив би цієї очевидної правди: відірвання Московської Православної Церкви від Царгороду відбулося в ім'я самолюбства, честилюбства і в ім'я вродженого Москві імперіялізму. Імперіялізму також на церковно-релігійному відтинку. Імперіялізму, який не стратив нічого з своєї завойовницької істоти навіть у час своєї власної біди і нужди, навіть у час свого дволичного животіння в обіймах атеїстичної кремлівської влади і в сьогоdnішньому часі.

Коли крок Київської ієрархії був зроблений інакше, то Москва зненавиділа його тому так, що це був наявний живий голос тодішньої української православної Церкви, в якій ще збереглося, не зважаючи на впоювання в неї отрути з Півночі, *правдиве християнське підметне «я»* цієї Церкви, бо цей крок був зроблений «в душі християнської покори й пошанування авторитету». Це був християнський, а водночас правдиво український

⁷⁶⁾ До духовенства, стор. 14.

стиль поступування, стиль діаметрально відмінний від традиційного поступування Москви. І звідси походить ця незрозуміла ненависть.

Та не тільки це. «Наші владики, — продовжує Митрополит, — були тим більше виправдані так зробити, що найкращий каноніст і правник Східної Церкви, Антіохійський патріарх, Теодор Валсамон, зрештою противник Риму... гарячий прихильник пентархії в значенні цілковитої рівності всіх п'яťох патріархів, мусів все таки між ними визнавати ту різницю, що тільки від присудів Царгороду і Риму не визнавав відклику ні до якої іншої вищої інстанції (ПГ 137, 1307)». Для тих, яким найбільше промовляє правно-канонічна аргументація, повинно це ствердження православного нез'єдиненого каноніста бути поштовхом для дещо глибшої призадуми. Митрополит, який знав тонкості церковного права, наводить і цей голос для перевірки фальшивої оцінки історичного кроку Київської ієрархії.

Рішення Київської ієрархії в XVI ст. було, на думку Митрополита, виправдане не тільки самим своїм *ідейним* підложжям, з якого воно випливало; це рішення було також зумовлене тодішнім жалюгідним станом, який постав у Царгородській патріархії. Виглядало б на перший погляд, що Митрополит, згадуючи про цей стан, має на увазі змалювати тільки історичне тло цього рішення. Та приглянувшись ближче до думок Митрополита, відкриваємо, що в змалюванні стану тодішньої Царгородської патріархії Митрополит мав на увазі не лишень саме історичне минуле, актуальність якого могла б за кілька століть у наш час втратитися. У змалюванні історичного тла, тобто стану в Царгородській патріархії, Митрополит мав на увазі також і сучасне, в якому опинилося ук-

раїнське православіє. Те сучасне, що було ще страшнішим, ніж стан Царгородської патріархії в XVI столітті. Щоб краще відтворити думки Митрополита, ми зупинимося на його ілюстрації минулого та сконфронтуємо цей образ із образом сучасного.

а) Царгородські патріярхи стали покірними слугами турецької влади, каже Митрополит. Це ствердження історичного факту. Знову ж сьогодні Московська патріярхія, в обіймах якої опинилося православіє в Україні, стала не тільки покірною слугою російсько-більшевицької імперіалістичної влади, вона звела себе до слухняного виконавця наказів цієї влади. Царгородські патріярхи були слугами бодай віруючої в єдиного Бога турецької влади. Сучасні московські ієрархи служать владі воюючого атеїзму. Отже трагізм сучасного українського православія ще глибший.

б) Царгородські патріярхи, говорить Митрополит, занедбали повністю Київську церковну провінцію, а їхнє «підкупання» нею зводилось до збирання данин і податків. Це також ствердження самого історичного факту. Оскільки ж гірше становище сьогодні: тоді Київська провінція була ще принаймні окремою церковною одиницею, і Царгородська патріярхія цей канонічно-правний стан повністю респектувала, при чому шанувала літургічну мову, обрядові звичаї, внутрішню дисципліну і т. д. Сьогодні Московська патріярхія заперечила та зруйнувала правно-канонічну окремішність і самобутність Української Православної Церкви. Та не тільки це, бо це було б порушенням тільки зовнішньої структури Київської — зрештою на європейському Сході найстаршої — Митрополії, матірної Митрополії всієї Церкви на давній Русі. Московська Церква посягнула на саму

душу українського православного благочестя. Вона заборонила й старанно викоринює українські, старою українською традицією освячені звичаї, вона знищила обрядову своєрідність Православної Церкви в Україні, вона усунула з богослужб староукраїнську церковну мову. Іншими словами, Московська патріархія зруйнувала зовнішню самобутню структуру і вбила духове «я» української Православної Церкви. Найстаршу і матірну Митрополію древнього Києва, з якої благовість християнства проникнула також на московську північ, Московська патріархія звела до ролі одної з своїх провінцій. І це зробила вона *насильно*. Не згадуємо тут про те, що ця ж Московська патріархія також підступними й насильницькими методами на спілку з московським безбожницьким большевицьким центром довершила вбивства Католицької Церкви.

в) Дальшим нездоровим симптомом колишньої Царгородської патріархії вважає Митрополит постійні кризи патріархії, спричинювані частими змінами на патріаршому престолі в залежності від уподобання турецьких султанів, а в зв'язку з тим закиди з боку самих греків в симонії при обсаді патріаршого престолу. Криза існує сьогодні також у Московській ієрархії, правда, може не криза, що спиралась на посяганнях по патріарший престол за допомогою симонії, але криза тим страшніша в християнському розумінні, бо це криза самої віри. Служення безбожницькій московсько-большевицькій владі і не тільки служення, але крайне вислужництво, дає привід до висновку про глибоку *кризу* в душах найвищих ієрархів Московської православної патріаршої Церкви. Це служення і вислужництво, до якого ззиває решту своїх вірних Московська ієрархія, зайшли так далеко, що затирається границя між

християнським льояльним визнанням світської влади, з одного боку, і служенням Христові і його правді з другого. Складається враження, що ця Церква у своєму вислужництві безбожницькій владі, щоб покористуватися при цьому окресленні євангельським образом, спокушає Христа Спасителя до поклону дияволу.

г) Це все витворило «хаос у нашій церковній провінції», пише Митрополит в посланні «До духовенства». ⁷⁷⁾ Додаємо до цього історичного ствердження, що сьогодні вже можемо говорити не про хаос, створений Московською патріархією, а про *руїну* на церковно-релігійному відтинку.

До змалювання цього жахливого стану в Царгородській патріархії, стану з так характеристичними алюзіями до ще грізнішої дійсності, яка постала аж по смерті Митрополита, Митрополит Андрей подає ще два дуже характеристичні деталі: створення Московського царату, як покладення основи для російської імперії, і створення Московського патріархату, як покладення основ для московської церковної імперіальної політики. Це деталі, на які мало звертають уваги в християнській, також і католицькій історіографії, при чому вони важливі у своїх наслідках, бо вони спричинилися до того обличчя на європейському Сході, якого у своїй грізній, жорстокості і несамовитості людство ще до сьогодні не зустрічало. Обидва ці історичні факти, в яких була виразна співдія або бодай занедбання Царгородських патріархів, які постали за допомогою застосування методів підступу, хитрості, а то й самозванства, Митрополит Андрей вважає *незаконними*. Він стверджує, що про упадок авторитету Царгородських патріархів свідчить також факт, що один з патріархів на спіл-

⁷⁷⁾ ЛАЄВ — 1942, ч. 2, стор. 13.

ку з одним царгородським митрополитом незаконно, бо всупереч рішенню Патріяршого Собору, підтвердили титул *царя* для Івана Грозного. Правда, коли цей обман вийшов на яв, патріярха рішенням Собору, що складався з 60 ієрархів, 16. 1. 1565 р. усунуено з престолу. Але самого факту *підступним обманом* наданого і Іваном Грозним присвоєного титулу *царя* вже не можна було анулювати.

«Але більше, може, ще, ніж усі ці промахи до упадку Царгороду спричинилося створення російського патріярхату. Бо було воно з боку Царгороду майже зреченням своєї влади на користь Москви... Створення патріярхату в Москві було другим важним кроком в перебранні Москвою спадку по Царгороді. Від тієї хвилини в усіх прихильників московської Церкви почалося говорити про Москву, як про «*т р е т ь і й Р и м . . .*»⁷⁸⁾

Коли зупиняємося ширше на екскурсії Митрополита Андрея в минуле, то тільки тому, що це минуле містить в собі свіжість нашої дійсности. Думаємо, що варто серйозно всім українським віруючим християнам, а також всім українцям, яким бракує християнської свідомости, застановитися на цих фактах історії: Царгородський патріярх дав для християнського європейського Сходу в час своєї злуки з Вселенською Церквою і, може, й завдяки цій злуці і єдності, великий дар — дар Христової чистої вселенської святої віри. Той же самий Царгородський патріярхат, будши в роз'єднанні із Вселенською Церквою і Римським Престолом св. ап. Петра, спромігся також на дар іншого порядку — він обдарував християнську Східно Європу — царською московською короною, московським царатом, і патріяршою московською коро-

⁷⁸⁾ До духовенства, там же, стор. 14.

ною, московським патріархатом. І щоб говорити образами, скажемо, що ці дві корони, як символи московських імперіялізмів — російського національно-політичного і російського церковно-релігійного — лягли як важкі надгробні камені над усією Східною християнською Європою, в тому числі також особливо над християнською Україною, колишньою колискою християнства у цьому просторі. Лягли і придавили все живе в холодній могилі... А на могилі поставила безбожницька столиця світу, Москва, свою, до зубів озброєну, сторожу-кустодію...

Цьому образу запустіння і смерті протиставить Митрополит Андрей образ життя, що його нам дає наша вселенська віра. «Ми, що зберегли передання української ієрархії XVI ст., стверджуємо, що її рішення принесли нашому народові і Церкві необмежені добра...», — говорить Митрополит і вчисляє ці позитиви з'єднання, між якими згадує такі, як збереження народу і його традицій, тобто збереження народу у його біологічній і духовій субстанції, а далі: «Через злуку із Вселенською Церквою і західною культурою ми зискали силу зберегти наш народ і наші традиції від противників, які нам їх відібрали...»⁷⁹⁾

«Історія нашої Церкви від кінця XVI ст. є доказом того, є нашим виправданням перед закидами, які нам роблять... вороги нашої Церкви, які під кінець XVIII і впродовж XIX ст. уживали нагайки і кнута до відірвання нашого народу від єдності з Вселенською Церквою, уживали також наклепів, щоб нашим вірним представити працю наших попередників і нашу, як шкідливу і противну національним потребам українців...»⁸⁰⁾

⁷⁹⁾ До духовенства, стор. 15.

⁸⁰⁾ До духовенства, стор. 16.

Як незвичайно велике добро з'єдинення в Україні Митрополит вважає конкомітуючу це церковне з'єдинення, культурну злуку з європейським Заходом. З цією думкою ми ще зустрінемося в дальшому, тут вкажемо тільки, що ця злука — це рятунок перед загрозою смерті, яку несе Україні Москва. Але й колишні методи, застосовувані Москвою, методи нагайки і кнута — тобто фізичне насилля, та методи наклепів і історичних фальшувань, методи перекручування історичних подій, як засоби *духового* насилля, все те сьогодні ніяк не змінилося. Ці методи стали тільки досконалішими, прецизнішими, вони отримали ширший діапазон, крім кнута і нагайки, доходять сьогодні ще інші засоби гонення, фізичні й моральні тортури, масові заслання і їм же ність числа. А на послугах наклепів, перекручування фактів, обману і фальшу стоять сьогодні не тільки писане слово, але тисячні голоси гучномовців і радіомовлень, використання туристичних паломництв до московської Мекки та бомбастичні роз'їзди московських достойників по цілому світу... В тому саме актуальність історичних стверджень Митрополита Андрея.

Треба було аж двох воен, пише даліше Митрополит, щоб багатьом, та не всім, людям доброї волі, розкрились очі. Треба було зустрічі з нашими православними братами, щоб виявився весь фальш та брехливість московського імперіяльного походу на знищення Української Католицької Церкви. І закінчує Митрополит: «Сьогодні ми можемо сказати... організація нашої Церкви є цінним добром українського народу... Вона для народу є цінною і великою силою».⁸¹⁾

⁸¹⁾ До духовенства, стор. 16.

Програма замирення: вимога на сьогодні

З'ясувавши своє вселенське «вірую», яке водночас є апологією рішення всієї Ієрархії Київської Митрополії кінця XVI ст., Митрополит приходить до конкретних вимог і висновків, які повинні довершити ієрархи всіх українських церков. Це насамперед упорядкування справ між віроісповіданнями, які дані ієрархи репрезентують і за долю яких перед Господом Богом відповідають. «Навіть абстрагуючись від історії... — пише Митрополит у своєму вже нам стільки разів наведеному посланні,⁸²⁾ — на першому місці архиереї мусіли б собі знайти спосіб з'єдинитися між собою, щоб тим кроком покінчити з невиданим в Україні і між українцями релігійним хаосом. Бо між цими архиереями одні підпорядковані Московському патріярхові, інші зірвали з ним, але зриваючи з ним, зірвали разом з тим із суцєю в Православній Церкві засадою і правдою віри про потребу єпископської хіротонії, інші належать до Польської Автокефальної Церкви... або, зриваючи з нею, піддаються Московському патріярхові, застерігаючи собі автономію, інші, вкінці, є незалежні від ніякої патріяршої влади, а приймають тільки ту, до якої зобов'язує вселенська віра».⁸³⁾

Митрополит змальовує тільки характер всіх християнських віроісповідань цього часу, тобто в час другої світової війни, на підставі діючої в цих Церквах влади судовластя чи юрисдикції, як прийнято говорити в церковно-канонічному праві, чи на підставі молитовного єднання цих Церков, як це звичайно говорять нез'єдинені православні.

⁸²⁾ До духовенства, стор. 16.

⁸³⁾ До духовенства, стор. 16.

Митрополит не називає жодного віроісповідання прийнятою цим віроісповіданням назвою, бо сама назва дуже часто не віддає вірно змісту і може впроваджувати в блуд. Натомість визначення юрисдикційної залежності і зв'язку точно окреслює сам стан церковно-релігійного розбиття. Правда, за цей час в Україні ситуація змінилася не на підставі рішення української ієрархії, яка на впровадження цих справ не спромоглася, що більше, яка в більшості закликів Митрополита Андрея не вважала доцільним прислухатися, ситуація змінилася насильним втрученням знову чужого і України ворожого політичного і церковного чинника — Москви. Та, незалежно від накиненої чужої розв'язки в Україні, існують християнські віроісповідання серед українців, що перебувають в розсіянні. І знову ж з боєм треба констатувати факт, що й тут не поступило мінімальної зміни на краще. При тому ми не думаємо про довершення церковного з'єдинення, просто тому, що в нашому переконанні теперішня генерація українських мирян і духовних не дозріла і не здібна до того, щоб довершити таке історичне діло. У цій генерації *покутує* в душах ще довгими віками виціплювана чужа отруйна духовість, і ця генерація ще не потрапила себе отрясти від психіки раба, вона знаходиться щойно на шляху шукання свого підметного «я». Та проте і наша генерація, хоч як вона слаба, могла б спромогтися бодай на одне: на шукання можливостей замирення. Дотеперішній досвід майже двох десятиліть і на цьому відтинку не віднотував ще бодай надії на світанок...

Друга вимога до ієрархів Церков в Україні наступна: «Ієрархи на українських землях поставлені сьогодні в те саме положення, в якому були під кінець XVI ст. Коли *хочуть розв'язати по Божо-*

му і для добра українського народу проблеми, які їм накидає положення, повинні положення нашої Церкви так мудро і без упередження досліджувати, щоб всесторонньо здати собі справу з того, які наслідки принесло нашій Церкві рішення ієрархів XVI ст.»⁸⁴⁾

Отже, якщо мова про кладення основ для релігійного миру, Митрополит не ставить якихось недосяжних вимог. Він просить тільки про застанову, про призадуму над минулим і сучасним. Він просить зняти з своїх очей чужі окуляри й глянути на положення Церкви в Україні власними очима. Просить за те, щоб досліджувати *мудро і без упередження* це положення Церкви в минулому і сучасному, щоб в той спосіб провести в себе ревізію накинених чужою історіографією поглядів і дійти до власної об'єктивної оцінки. Евентуальні рішення для творчої розв'язки складного питання мусять проходити по лінії здійснення *Божої волі і слідом за тим служення добру свого народу*. І в цьому останньому ствердженні — здійснення Божої волі і служення своєму народові висловлюється весь зміст програми замирення, яку проголосив Митрополит Андрей.

Далекосяжний задум з'єдинення у своєму зарисі

Від програми замирення Митрополит переходить в своїх багатьох писаннях до зарисовування бодай обріїв далекосяжного задуму церковного з'єдинення на українських землях. В наступному будемо старатися виловити основні елементи цього зарису, щоб пізнати та поглибити думки Митрополита, а водночас щоб ще раз поставити їх перед україн-

⁸⁴⁾ До духовенства, там же, стор. 16.

ським християнським суспільством, для призадуми, а, може, й для творчого надхнення.

а) Злука з Заходом: «В Україні розумніші люди бачили тоді, так як і сьогодні, що будучність народу є в злуці з Заходом, бо тільки ця злука є в силі відмежувати достатньо народ від сусідів з півночі та північного заходу, бо Захід не признає нас за своїх, як довго будемо у віроісповіданні зв'язані з Азією. І не маємо іншого способу нав'язати зв'язки з західною культурою, як тільки за поміччю якогось безпосереднього зв'язку, що перескочив би найближчих сусідів з Заходу. А таким зв'язком може бути тільки релігійний зв'язок».⁸⁵⁾

Це перший елемент у великому задумі. Відірвати себе від московського пажерливого колосу і, звільнившись від нього, зв'язати себе на церковно-релігійному відтинку тривко з європейським Заходом. Зв'язавшись, дати підстави для культурного пов'язання. Ідея Митрополита тим важлива, що, реалізуючи її, український народ не тільки довершив би виправлення історичного нещастя церковного роздору, але разом з тим рятував би *цілість* — в культурно-духовому розумінні — європейського континенту. Сьогодні ця *цілість* вже надшарпана і на ділі східноєвропейський простір перестав бути в духовому розумінні Європою, він став уже духовим причітком специфічного московського азійського духа і культури. Разом з тим злука з християнським Заходом повернула б українському християнству і Христовій Церкві в Україні її суверенне самобутнє життя і можливість росту і повного розгорнення та вияву своїх сил. З'єдинення рятувало б біологічно і духово український народ перед загибіллю.

⁸⁵⁾ У справі порозуміння, стор. 48.

б) Накреслений вже шлях: «Таке переконання — тобто йти за прикладом української ієрархії XVI ст. — всіх українців вселенської віри, за винятком хіба, може, людей малої або ніякої віри . . . Таке наше переконання — не тому, що вважаємо, може, себе за найліпших; ми свідомі своїх недостач, ми знаємо свої хиби і хочемо над ними працювати . . . Простягаючи руку до *помиріння*, запрошуючи наших братів до *обговорення* релігійних справ, ми готові до поступок, до всіх можливих поступок, на які совість нам дозволить . . . »⁸⁶⁾ Митрополит простягає руку до помиріння й запрошує до обговорення релігійних справ. З особливою повагою радить йти шляхом вже накресленим світочами української ієрархії в минулому. Він запрошує вступити не на якийсь невідомий шлях, але на шлях, на який вже вступила українська Церква і який не довів повністю до мети не з вини нашої Церкви, а з причини втручання чужих і ворожих Вселенській Церкві сил. Читаючи ці слова Митрополита Андрея і приглядаючись до того чудового образу, як він *простягає* свою руку до своїх братів, мимоволі стає перед очима образ другого ієрарха цієї ж Вселенської Церкви, Римського Папи Йоана XXIII, який зараз же після вступлення на Римський Престол, шістнадцять років після закликів Митрополита також простягнув свою руку до всіх християн і запросив їх, щоб завітали до дому свого Отця . . . Для людей глибокої віри, це не випадок, а виразне діяння Духа Святого у Христовій Церкві. Для людини, яка глибоко переконана в блаженстві і святості Слуги Божого Андрея, це ніщо інше, як ви-

⁸⁶⁾ До духовенства, стор. 19.

слухання Всевишнім молитов Слуги Божого, це дальша живим людям вже невидна таїнственна дія Слуги Божого для з'єдинення всього християнського світу...

в) Чи справді труднощі догматичного характеру? — Митрополит не закриває ні перед ким еventуальних труднощів, він наводить найважливіші і вказує на їх безпідставність. «Авторитет Вселенського Архиєрея, головна наука, яка відділяє нез'єдинених від Католицької Церкви, не може становити труднощі для вірних, які в Україні й Русі віками привикли підлягати московським патріархам чи синодам по волі царів... Догма Непорочного Зачаття так виразно записана в наших Богослуженнях, як не менше в проповідях українських богословів, що, здається, немає християнина, який не волів би вірити в Непорочне Зачаття Пречистої Діви Марії, ніж вірити в те, що вона була зачата в первородному грісі».⁶⁷⁾ Митрополитові йдеться тому не так про з'ясування даних правд з точки зору богослова, це робить він на інших місцях і при інших нагодах. Він звертає увагу на психологічну сторону самих еventуальних труднощів в реалізації задуму злуки з Римським Престолом, вказуючи на безосновність такого мислення.

г) Злука з Вселенською Церквою — шлях до привернення Києву його давньої позиції в сім'ї християнських народів: «На такому помиренні не ми — тобто українці вселенської віри, — а вони самі більше скористають. А передусім скористає весь народ... При відновленні Київської Митрополії та при майбутньому, дасть Бог, піднесенні Київського Престолу до достоїнства патріархату

⁶⁷⁾ Декрети і Правила АЕСобору 1940, ЛАСВ 1942, ч. 3-4, стор. 61.

ми ж будемо підпорядковані цьому патріархатові, коли цей патріархат визнає владу Вселенського Архидієєса, а цим патріархом буде хтось з їхніх єпископів, а не з наших. А здобудуть передусім те, що принесуть українському народові ту єдність, якої йому тепер треба і без якої легко буде його паразитам ще довго над ним панувати... В церковній єдності будемо мати не тільки силу, але й приклад, як повинна виглядати національна єдність. З будови одної, святої, вселенської, апостольської Церкви будемо могли вчитися і досвідчати, яка повинна бути суверенна провідна могутня єдність українського народу». В цих словах Митрополита перед нами розкривається благословенна візія майбутнього української Церкви, а на фоні цієї візії також радісний образ відродження українського народу. Митрополит бажав би повернути — не з якихсь особистих мотивів, які він виразно виключає, — древню велич старому городові Києву, матері всіх руських городів. Цю можливість він бачить у злуці з Вселенським Римським Престолом, а етапами до повернення цієї величі мали б бути насамперед відновлення Київської Митрополії у її давніх правах, як самостійної і тільки в питаннях найвищого судовластя з Римським Престолом зв'язаної церковної одиниці. Завершенням повернення належної позиції найстаршій столиці християнства на Сході Європи мало б бути піднесення Київської Митрополії до достоїнства патріархату. Іншими словами, Київський патріархат в злуці з Вселенською Церквою, як підметний і творчий чинник церковно-релігійного життя на європейському Сході, це та пророча візія Митрополита, візія, можлива до здійснення, а не тільки нездійснима мрія. А можливість здійснення цієї візії лежить повністю в руках українських віроіспові-

дань. І ця кинена в майбутнє візія Митрополита зобов'язує і зобов'язуватиме сучасні і прийдешні українські покоління. Бо тільки зрозумінням свого післанництва на європейському Сході і в сім'ї всіх християнських народів світу український народ може засвідчити свою зрілість. На образі з'єднаної української Церкви — і це друге благословення церковного з'єдинення — український народ мотиме брати приклад, вчитися й досвідчати, якою повинна бути його національна єдність, або інакше — церковне з'єдинення створить основи для переродження й відродження українського народу, щоб назавжди струснути з себе всіх паразитів і позбутися чужої душевної отрути і стати будівничим свого суверенного у всіх площинах нового життя.

г) Від порозуміння до з'єдинення: Митрополит кидає цю візію майбутнього як закінчення довгого етапу, на початку якого повинно бути порозуміння, в якому «... ми, греко-католики, не маємо ніякої волі старшувати і накидатися нашим братам, але навпаки, ми готові навіть з власною втратою їм підпорядкуватися так, що повна злука двох українських віроісповідань виглядала б так, що радше треба б говорити про підпорядкування греко-католиків під владу Київського патріярха. Очевидно, до такого приєднання ми ставимо умову, щоб майбутній Київський патріярх прийняв Вселенську віру, тобто *православ'є* перших сімох Вселенських Соборів доповнив рішеннями Вселенських Соборів від X ст. до найновіших часів... »⁸⁸⁾

Як бачимо, Митрополит в багатьох місцях своїх звернень, говорячи про церковне з'єдинення, як завершення довгої і важкої праці, нерозривно з

⁸⁸⁾ У справі порозуміння, там же, стор. 44.

церковним з'єдиненням в'яже справу створення Київського патріархату. Треба припускати, що ця його концепція була до кінця продумана, треба також думати, що в злуці з Вселенською Церквою Митрополит бачить єдину можливість для її реалізації згідно з Божою волею і згідно з найкращим своїм розумінням служення своєму народові. Всяку найменшу тінь підозріння в якомусь партикулярному інтересі Української Католицької Церкви Митрополит відкидав і, знаючи психіку багатьох нез'єдинених, прямо йшов шляхом відречення й самозаперечення. Ця безкорисність і покора в ім'я тільки здійснення великого задуму з'єдинення в деяких висловах Митрополита доводить людину до зворушення. Бо чи можна, наприклад, із спокоєм і без душевного потрясення читати наступні слова Митрополита: «Ясна річ, що греко-католик не може стати Київським Митрополитом. А я не маю ні бажання цього достоїнства, ні фізичної змоги бути в Києві. Незабаром починаю 78 рік життя. Недугою хронічного запалення суглобів 12 років прикований до крісла, без змоги стати на ноги. Недуга позбавила мене майже всієї влади в правій руці, а кілька разів на рік, і то за кожним разом через кілька тижнів, я зовсім позбавлений влади і в лівій руці. Київський митрополит мусить бути *вибраний* із православних або автокефальних архиєреїв чи священників. Коли б він був з'єдинений з Вселенською Церквою, всі ми, греко-католики, підлягали б йому, і я *перший* радо *піддався б його верховній владі...*»⁸⁹⁾

Наводимо ці слова Митрополита як взір його духової постави, справжньої постави правдивого християнського ієрарха. Митрополит говорить про

⁸⁹⁾ Лист до української віруючої інтелігенції з 3. 3. 1942, ЛАСВ — 1943, ч. 3-4, стор. 37.

себе спокійно, він не нарікає, він змушений змалювати стан свого здоров'я, бо дехто з людей, в яких ще душа була надихана чужою духовістю, поширював безпідставні підозріння супроти Митрополита. Митрополит не бажає викликати співчуття, він радше применшує дійсний стан свого фізичного і душевного терпіння. Слухаючи ці слова, треба б сказати, що хіба юридична або невилічимою злобою затруєна людина могла б не вичути повної щирости й правдивости цих слів. Та, незалежно від цих думок про дальше майбутнє, Митрополит стверджує, що в теперішній хвилині доводиться говорити про порозуміння, а не про остаточне з'єдинення, бо «... повна злука греко-католицького і українських православних віроісповідань — це справа хіба дальшої майбутности... говорю передусім про порозуміння, яке не було б злукою в єдину Церкву, а таку злуку вважаю можливою тільки колись після довгих обосторонніх зусиль до єдності...»⁹⁰⁾ Ще виразніше підкреслює Митрополит цю свою думку, коли пише: «Я пропонував *порозуміння, свідомий того, що цілковита єдність, тобто утворення одного віроісповідання з кількох, могла б бути досягнена лише після довгого ряду дрібних порозумінь. Я хотів, аби приналежні до різних віроісповідань старалися до себе взаємно наблизитися, зберігаючи, очевидно, свою окремішність*».⁹¹⁾

Митрополит знав дуже добре всі труднощі, тому він був далекий від мрійництва відносно можливостей скорого церковного з'єдинення. Йому йшлося про ставлення перших кроків на далекому шляху, кроків, які мали довести до пізнання, до взаємного зближення, до замирення, на яких щой-

⁹⁰⁾ У справі порозуміння, стор. 37 і 43.

⁹¹⁾ У справі порозуміння, стор. 32.

но можна було б колись у майбутньому зреалізувати великий задум з'єдинення. Таке виразне підкреслення було конечним ще й тим, що заклики Митрополита Андрея до замирення на церковному відтинку багато нез'єдинених православних, в тому числі ієрархи та віруючі інтелігенти, зрозуміли як заклик приступити до Берестейської Унії. Митрополит спростовує це перше дивне непорозуміння, викликане його закликами до порозуміння: «Мое запрошення зрозуміли всі тільки як поклик до цілковитої злуки православних з нами, греко-католиками, і то тільки як прийняття всіма православними нашої Унії з Апостольським Престолом. А можна було говорити про різні способи порозуміння без зливання в одно віроісповідання. Можна було подумати і про злуку православних віроісповідань з греко-католицьким, при якому поставало б нове віроісповідання із злучених обох, яке не було б ні давним православ'єм, ні давньою греко-католицькою Церквою. Про ці різні можливості ніхто не подумав. Мое запрошення взято згрубша просто як заклик до Унії...»⁹²⁾

Ці слова дуже вагітні своїм змістом. Очевидно, Митрополит був незвичайно ніжний у своїх висловах, він вистерігався від того, щоб запідозрити його хоч би в будь-якій тині легковаження чи бажання комусь зробити докір, не говорячи вже про сприйняття кимнебудь його слів як зневаги; він же в іншому місці пише про це: «... знаючи одначе те, з яким розположенням, зближенням майже до упередження, читають православні те, що про їх віроісповідання пишуть «уніяти», торжественно заявляю..., що я не маю і ніколи не мав наміру принизити ніякого українського віроіспо-

⁹²⁾ У справі порозуміння, стор. 32.

відання або когонебудь зразити або й образити. Одиноким моїм наміром було і є... зробити все, що можливе, аби спричинитися бодай в деяких справах до порозуміння між різними українськими віроісповіданнями...»⁹³) І немає сумніву, що Митрополит вільний від підозрінь в таких намірах. Та в цих словах є багато гіркої правди, яку в ім'я добра майбутньої Христової Церкви в Україні, а також в бажанні служити своєму народові, треба в покорі прийняти. Це правда про те, що українська провідна верства не хоче чи не бажає навіть замислитися, хвилинку подумати над самою проблемою. Неспроможність на власну думку, імпотенція творчого мислення — це страшна недуга народу, в даному випадку не йдеться про народні маси, в даному випадку йдеться про тих, що претендують на керівництво народними масами. Якщо б ця верства народу була спроможна та хотіла застановлятися і самостійно думати, вона мусіла б побачити жахливий стан, спричинений церковним роз'єднанням, вона б мусіла бодай бажати поправи цього стану, вона мусіла б шукати способів, які вели б до оздоровлення. Недаром Митрополит старається збудити цю думку з оспалости, коли вказує на те, що вже сама проблема порозуміння сутерує різні можливості: порозуміння між самими нез'єдиненими православними, порозуміння між православними і греко-католиками без наміру зливатися в одне віроісповідання, порозуміння між православними і греко-католиками, з залишенням дотеперішніх організаційних форм нашого церковного життя, тобто традиційного Православ'я і традиційної Унії. Створення нових основ для Христової Церкви в Україні, яка не була б ні традиційним православ'єм, ні так оспорюваною тради-

⁹³) У справі порозуміння, стор. 35.

ційною Унією... Яке багатство можливостей для застанови, для зустрічей і для міжвіроісповідного діалогу, якщо б справді існувала творча думка і щира воля...

І саме при цій думці Митрополита про створення нового віроісповідання зауважуємо в Митрополита ще цікаву рису його мислення: Митрополит не був умом, який тримався сліпо традиційних форм, його ум був творчий і приступний для нових ідей і нового задуму. Не були для нього суттєві форми, але зміст, який у тих формах криється, бо зміст оживлює. Митрополит бачив, як в історії постали різні спроби з'єдинення та поставали різні т. зв. історичні унії. З них проіснували одні коротше, другі довше, одні себе виправдали, другі з тих чи тих причин перейшли в історію. *Живою залишилася тільки єдино сама ідея християнського з'єдинення і досконалої єдності Христової Церкви.* Митрополитові залежало на здійсненні саме цієї великої ідеї, без уваги на те, в яких зовнішньо-організаційних формах вона буде довершена. Якщо після двох десятиліть прислуховуватися до цієї думки Митрополита та сконфронтувати її з витвореним теперішнім станом церковно-релігійного життя в Україні і на цілому європейському Сході, то мимоволі приходить гадка, чи Боже Провидіння не провадить справи Христової Церкви так, щоб насправді після страшного лихоліття створити ґрунт під народження отого, Митрополитом врахованого як можливого, нового. Того нового, яким буде Христова Церква на європейському просторі, в якій буде здійснена єдність християн цього простору у вселенськості і святості, яка буде вільна від трагічних сплетень добра і зла в традиційних формах існування християнства в Україні — Православія і Унії, бо форми існуван-

ня — це епізоди, єдність Христової Церкви — це щось непорушне з печаттю вічності на собі.

Сьогодні можна цю, ще ближче Митрополитом не накреслену, ідею створення нових основ під тривку єдність Христової Церкви розглядати в аспекті недалекого Вселенського Собору. Бо й на цьому Соборі ідея Митрополита Андрея може творчо запліднювати думки Соборних Отців у напрямі збереження істотного в Церкві — її єдності і скарбу Христового Об'єднання, а рівночасно в напрямі далекоїдучої перевірки всього того, що витворилося впродовж віків і що є продуктом даних епох в способі мислення, в прийнятих зовнішніх формах богочитання, в питаннях церковно-адміністративних, в питаннях мовних і обрядових і т. д. Можна б і тут згадати слова Митрополита, що коли до питання з'єдинення підійти з відкритим розумом і щирим бажанням, тоді розкриється «широке поле» для міжвіроісповідної зустрічі і міжвіроісповідної розмови у справжній братній християнській любові.

д) З'єдинення — це не відречення віри: знаємо з досвіду, як психологічно складним є питання переходу з одного віроісповідання на друге. Цю психологічну трудність російські богослови старалися ще більше поглибити, щоб просто не допустити в нез'єдинених православних навіть думки про можливість з'єдинення християн у Вселенській Церкві. Виключити працю людського ума й спаралізувати людську думку в шуканні правди — це були найкращі методи ставити перешкоди не то для з'єдинення, але навіть для віроісповідного порозуміння. З тих міркувань створення психологічного бар'єра народилося московське православне окреслення «віровідступництво». На це дивовижне окреслення Митрополит звертає увагу,

як це ми вже вище мали нагоду над цим зупинятися. І Митрополит з усією рішучістю протиставиться такому розумінню з'єдинення, називаючи його неправдивим та таким, що ширить непорозуміння та впроваджує в блуд. Він також найвиразніше стверджує: «Нез'єдинені, що приймають вселенську віру, не відрікаються православної віри, але доповнюють її наукою Вселенської Церкви...»⁹⁴) А на адресу тих, в мізках яких зродилося окреслення «віровідступництва» Митрополит пише з такою ж ясністю: «... росіянин, стаючи католиком, не перестає належати до Церкви, яка, будучи живим членом Вселенської Церкви, не є менше національною, як зрештою такими можуть бути всі частини Вселенської Церкви, і не тільки можуть, але справді такими національними Церквами є, тобто до Церкви, яка зберегла в собі весь східній характер, закони, звичаї й обряди російської Церкви, та ієрархію, яку російська Церква бажала мати впродовж віків...»⁹⁵) Отже з'єдинення церковне — це не «віровідступництво», а віровдосконалення. Та в зв'язку з останнім текстом ми переходимо вже до іншої проблеми, залюбки пропалаваної російськими богословами і російськими церковними націоналістами, які в Церкві хотіли б бачити перш усього свою національну інституцію. З огляду на те, що цей, в Московщині народжений, погляд на Церкву дивним рикошетом прогремів також в Україні, ми над ним зупиняємося.

е) Вселенськість і національність Церкви: в цьому питанні треба почати від дуже засадничої справи — від розуміння, чим є релігія взагалі. Немає сумніву, що віруюча людина, а слідом за тим також однорідна національна спільнота по-

⁹⁴) Праця над з'єдиненням, стор. 61.

⁹⁵) Російський католицький Екзархат, стор. 4.

своєму сприймає правди віри й саме цим своєрідним сприйняттям надає у виявах свого богопочитання, в літургічних мотивах, у формах побожності певний індивідуальний чи збірно-національний кольорит. Такого явища Митрополит не заперечує, навпаки, він його приймає, а навіть апробує — «різне сприймання таких правд є виявом духовости, воно не ділить, а радше доповнює розуміння Божого невичерпного Об'явлення...»⁹⁶⁾ Щоб ще виразніше вияснити це питання, Митрополит користується прикладом із мистецького світу; мовляв, наше питання про християнство подібне до образу Тайна Вечеря Леонарда да Вінчі і безлічі його дуже вірних копій: «Всі наші поняття про християнство та про Божу об'явлену науку є тільки копією Божого Первозору. В цих копіях може бути стільки суб'єктивного елементу чи так багато різних понять про об'єктивну віру, що люди можуть між собою різнитися... Але, може, найважливіша річ, без якої не то порозуміння, але й взаємне розуміння не є можливе, — це те, щоб однаково брати *релігію за релігію*, а не вважати її політичним орудником до досягнення іншої цілі. Так беруть релігію всі ті, що вважають байдужою річчю, до якої релігії належать, і готові кожної хвилини для якихсь людських оглядів міняти релігію. Хто так бере релігію, той нічого з неї не розуміє і є повним анальфабетом в знанні християнства. Той судить про християнство так, як про літературний твір судила б людина, що твердила б, що цей самий твір більше їй подобається в іншій обкладинці».⁹⁷⁾ Це основне ствердження Митрополита стосовно питання національного чи будь-якого іншого земного елементу в Христовій Церкві.

⁹⁶⁾ У справі порозуміння, стор. 35.

⁹⁷⁾ У справі порозуміння, стор. 35.

Цей кольорит є чимсь природним, він є обкладинкою, в якій зберігається першовзір, але обкладинка — це не істотна справа, і не можна говорити про релігійні питання і питання християнського Об'явлення, його основ і його правд з людиною, яка дивиться тільки на обкладинку. . . Митрополит такий підхід до релігійних питань дуже різко називає релігійним *анальфабетизмом*. І цією оцінкою Митрополит дає відповідь насамперед російським націоналістам, які в своєму православ'ї і своїй Московській Церкві бажають бачити насамперед їхню російськість, Митрополит дає також відповідь і тим нещасним носіям і поплентачам московської духовности серед українського світу, які «не беруть релігії за релігію» або «які нічого з релігії не розуміють». Ті, що вважають релігію тільки орудником для досягнення якихось інших земних цілей, є повними анальфабетами в релігійних справах. І коли Митрополит говорив на схилі свого віку тільки про можливість порозуміння, залишаючи питання з'єдинення в далекому ще майбутньому, то він дуже вірно оцінював ситуацію. Ми вже вище відмітили, що український світ у своїй спроможності мислення ще не дозрів до такої висоти, щоб міг власне піднятися на таке мислення про церковно-релігійні справи, в якому б не було отих задніх земних мотивів. Теперішнє українське покоління ще не здібне так мислити. І саме в цьому криється і небуденна велич, а разом з тим і деякий трагізм в постаті Митрополита: він, Митрополит Андрей, своєю думкою і своєю далекозорістю переростав живуче покоління, а рівночасно те покоління в усіх його шарах, світських і духовних, *не було дозріле* своїм умом і тому неспроможне навіть сприймати ідей Митрополита. Якщо хтось

захотів би говорити про Митрополита Андрея і не взяв до уваги цієї ситуації, він дійде до наскрізь фальшивих висновків. Людина з цієї української генерації з легкістю буде твердити, що, наприклад, всі заходи Митрополита Андрея в напрямі церковного з'єдинення не дали негайно помітного успіху. Але таке твердження було б тільки ствердженням факту: жадні заходи навіть багатьох людських геніїв не могли дати успіхів на духовому ґрунті нашої генерації. Якщо говорити про розчарування в усіх заходах, то це болоче розчарування відноситься не до заходів і праці Митрополита, це болоче розчарування в зрілості української керівної верхівки. Справа не в успіхах, а справа в великості ідеї і глибини думки, яку Митрополит оголошував і впоював у свій народ, будучи повністю свідомий того, як малими є ті душі, до яких він старається промовляти. І в додатку, будучи свідомий того, що не вони, ці душі, винуваті в тому, що не спроможні на самостійну творчу мисль, будучи плодом вікової, в першу чергу, духової чужої неволі. Дуже промовисто про те відчуття дійсності, багатой на духове вбожество, свідчать такі слова Митрополита: «... видаю ці письма, як документи, що не мають ніякого актуального значення ...»⁹⁸) Мова про листи до різних нез'єдинених православних Владик та православної інтелігенції в справі церковного порозуміння і замирення. Митрополит не каже, що ці його письма не мають ніякого значення взагалі, тобто тепер і в майбутньому, і ні для кого. Митрополит говорить, що вони не мають ніякого «актуального» значення, тобто зараз. Кожний, хто з увагою прочитає це місце, поставить собі питання, чому Митрополит так говорить. Митрополит не дає сам відповіді, але відповідь напро-

⁹⁸) У справі порозуміння, стор. 35.

шується сама собою: не мають актуального значення, бо одні їх не хочуть розуміти, другі неспроможні їх розуміти. Митрополит все ж таки видав ці документи і це найкращий доказ, що він прив'язував до них велике значення, не тільки значення історичного документу; Митрополит вірив, що український народ переможе наслідки довговікової неволі, що цей народ вирветься з чужих обіймів, він вірив, що глухі будуть чути і очі незрячих відкриються і побачать. Митрополит говорив і проголошував благовість церковної єдності грядущим живим і здоровим українським поколінням. Для йому сучасної української генерації Митрополит бажав тільки християнського миру. Здійснення церковного з'єдинення було нашої генерації, на думку Митрополита, не під силу, тому їй призначив до здійснення оцей мінімум на далекому шляху до досягнення єдності, цей мінімум, який він назвав помирінням. Про це наглядно свідчать такі слова Митрополита: «А що досвід навчив мене, що в мові, в якій ідеться про *порозуміння* поміж різними віроісповіданнями, люди схильні бачити бажання, щоб довести всі ці віроісповідання до одного, то на самому вступі заявляю, що *таке поєднання* (або інакше з'єдинення — прим. автора) *всіх українських віроісповідань вважаю неможливим*. І навіть тоді, коли говоритиму про таке поєднання, то воно і в моїй думці і в моїх словах і намірах є лише теорією не до виконання».⁹⁹)

Думаємо, що виразніше не міг Митрополит висловити своєї оцінки про сучасний йому стан можливості реалізації ідеї з'єдинення. І вважаємо, що в цих словах не треба дошукуватися зневіри Митрополита в самій ідеї. В цих словах Митро-

⁹⁹) У справі порозуміння, стор. 35.

полит змалював тільки стан ґрунту, на який паде благовість єдності; цей ґрунт висушений з живих релігійних соків, він позакиданий брилами каменюк, на ньому насіяв ворог багато терня, яке заглушує ріст кожного здорового зерна. Замирення і порозуміння між християнськими віроісповіданнями вже сьогодні не мало б бути нічим іншим, образно говорячи, як переоранням і наводненням живими соками, виконанням бур'яну і терня із духового ґрунту українського народу. До плетання цього ґрунту належить також і те, щоб довести до вирощення такої *української людини, яка буде вважати релігію за релігію, а не за засіб всяких, тільки не релігійних цілей, щоб виростити таку українську християнську людину, яка не зупиниться при питаннях релігії і віри на обкладинці й тільки обкладинкою потрапить захоплюватися та на підставі обкладинки оцінювати даний твір. Треба людини, яка потрапить і захоче розкрити книгу життя і шукати в ній Христової істини.*

Стільки щодо засадничих стверджень в питанні т. зв. національності Церкви. Думку Митрополита в цьому питанні можна схопити коротко в наступних словах: Митрополит не є поклонником *уніформізму* в Церкві, він, відповідно до свого мислення, відстоює ієрархічну синтезу вартостей у Христовій Церкві. В цій Церкві є Боже і людське, вічне і земне, невидиме і видиме, таїнственне і природне, в ній є також *вселенське і національне*, але не в хаотичному помішанні, а в ієрархічній гармонійній цілості. Якраз на таких премісах побудовані його далші думки в питанні т. зв. національних Церков: «Якщо мова про ті національні Церкви, що є частинами Вселенської Церкви, то можна сказати, що вони дійсно дають своєму народові якусь єдність, сильнішу від тієї єдності, що по-

винна і може єднати між собою всі народи світу . . . Але якщо мова про ті національні Церкви, що не є частинами Вселенської Церкви, то треба сказати, що вони не запевняють своїм народам просто ніякої єдності, може навіть вони спричиняються до поглиблення і загострення внутрішніх роздорів у народі . . .»¹⁰⁰⁾

Митрополит не зупиняється тільки на самому ствердженні такої своєї думки, він дає багатий ілюстративний матеріял з історії т. зв. національних Церков, вказуючи на постійний процес розкладу таких національних Церков, а навіть ілюструє це твердження на прикладі Російської Церкви: «Російська синодальна Церква була теж типом національної Церкви, хоч дивно нелогічністю радо сама себе називала вселенською. Та нелогічність, правда, робила можливим відчитування в добрій вірі нікейсько-царгородського символа віри, але дозволяла теж російським патріярхам, прихильникам православія, самодержавія і „єдиної неділимої“, вважати себе за виїнятково високо стоячих християн . . . Тільки поверхове дослідження створювало враження єдності синодальної Російської Церкви, але існування розколу і сект, які множилися з кожним століттям, доводили, що ця духовна і церковна єдність російського народу була тільки підтримувана *рукою автократів і його уряду* — „святійшого синоду”».

Висловившись критично щодо можливости збереження єдності у т. зв. національних Церквах поза вселенською Церквою, Митрополит переконалий, що найкраще забезпечена національна пи́томенність Церкви, — а тим самим Христова Церква стає найціннішим скарбом якоїсь нації, серед

¹⁰⁰⁾ До духовенства, стор. 17-18.

якої Церква виконує своє післанництво, — коли ця Церква є в злуці із Вселенською Церквою: «Поодинокі Церкви, залишаючися в зв'язку з усіма іншими Церквами Заходу, можуть зберегти дуже далекойдучу автономію, яку можна назвати автокефалією, бо є цілковита відсутність тієї залежності, яка підпорядковує поодинокі епархії патріархату під власть патріярха. І в нашій Греко-католицькій Церкві Митрополит встановляє єпископів, і ніяке дисциплінарне право латинської Церкви нас не зобов'язує...»¹⁰¹⁾

Такі в основному думки, що зарисовують далекосяжний задум Митрополита Андрея; задум цей кинений як проекція на українську землю, але важливий тим, що в ньому накреслені елементи, які мають загальнохристиянську і загальнолюдську вартість. І тому цю проекцію Митрополичого задуму можна кидати і за її здійснення змагатися у будь-якому просторі земної кулі і в будь-який час. Тому що ця проекція є тільки новим зусиллям, щоб бути вірним і служити заповітній просьбі Христа до свого Небесного Отця: «Отче, збережи їх, щоб всі були одно...»

На межі епох

Незвичайність нашого століття в тому, що це століття, яким започатковується нова епоха в бутті людства. Звичайно, що незвичайність документують переломові винаходи, відкриття, досягнення на полі технічних, природничих наук. З християнської точки зору приходиться говорити також про незвичайність століття, в якому ми живемо. Вже в першій частині цього нарису було

¹⁰¹⁾ У справі порозуміння, стор. 43.

згадано, що дрімаюча туга християнського світу за єдністю християн, яка на наших очах перетворюється в могутній рух християн, що його найкращим виявом буде за Божою поміччю недалекий Вселенський Собор, є чимось небувалим і небуденним. У зв'язку з незвичайністю століття чується також часто незвичайні, сміливі і, в своєму значенні, далекосяжні думки й задуми. І саме тут ми можемо бути вдячні Всевишньому Богу, що Він дав нам якраз у цьому столітті велетня релігійної мислі, якому припала доля благовістити Христову єдність серед роз'єданого народу. Обнявши своїм духовим зором увесь цей народ, він проголошує з Святоюрської гори давньої Галицької столиці свої просьби, моління, свої поради й заповіді:

«... не бачу, щоб хтонебудь з нас, архиєреїв різних українських віроісповідань міг дбати про те, щоб піддержувати церковні роздори. Тому пишу це письмо, щоб простягнути руку до згоди і Ваші Преосвященства запросити до церковної єдності...»¹⁰²⁾

Та це в розумінні Митрополита далека й зараз нездійняма мета; тому, простягаючи руку до згоди, Митрополит нагадує і закликає до неустанної спільної молитви за поєднання і до просьби до Всевишнього про потрібну для помирення благодать. Він кличе всіх архиєреїв, щоб були готові на поступки, на які дозволяє совість, бо «... не годиться покидати віру батьків без повного і глибокого переконання, що такий є обов'язок супроти Бога...»¹⁰³⁾ Він заохочує *шукати* дороги до поєднання, завжди пам'ятаючи про те, що таке шукання єдності в Христі — це служба Богові, й тому «... мусимо про це пам'ятати, що справа релігії — це справа з Богом...»¹⁰⁴⁾

¹⁰²⁾ У справі, стор. 37.

¹⁰³⁾ У справі, стор. 34.

¹⁰⁴⁾ У справі, стор. 34.

«Релігія — це справа з Богом» — цю правду бажав би Митрополит закарбувати в душах всіх християн, і тому так часто у різних варіантах її повторює, бо «... для кого, наприклад, релігія не є перш усього справою віддавання Всевишньому Богу належного Йому богочитання, то він тим словом називає щось, чого я не розумію...»¹⁰⁵⁾

Запросивши ось так до пригадування, Митрополит веде нас усіх у скарбницю вічних Христових правд. І в цій скарбниці ми знаходимо, ми всі християни, вселенської і православної віри, цінності, які нам усім дорогі і нас усіх об'єднують, — Символ віри, одні Святі Книги, одні обряди, одні св. Таїнства, одні богослужби... Ми справді роджені і живемо в одній і тій самій благодаті св. Духа.

Але далі Митрополит проводить нас в історичне минуле нашої Церкви: «Всі православні ієрархи Київської Митрополії ставали перед питанням, чи можна і як зірвати канонічний зв'язок, який єпископа чи митрополита в'яже з своїм церковним зверхником. Досліджуючи положення української Церкви, візантійської Церкви і Римського Престола, ієрархи Київської Митрополії пригадали собі, що біля сто років перед тим, за митрополита Ізидора, уся візантійська Церква з царем Палеологом, царгородським патріярхом і всіми представниками візантійської Церкви проголосили як правду, Богом об'явлену, що Римський Архієрей має над усією Церквою правдивий примат судовластя... Декрети цього Вселенського Собору підписав Митрополит Ізидор і рішенням цього Собору Українська Церква залишилася вірною так, як це в тих обставинах було можливе... Москва з великим князем Василем зірвала канонічний зв'язок, що лучив її і піддавав під судовластя Київських митропо-

¹⁰⁵⁾ У справі, стор. 36.

литів... Українські ієрархи прийшли до переконання, що мають не тільки право, але й обов'язок відірватися від царгородського престолу... Хибний крок патріярха Керулярія вони тільки на- правляють, бо, рішаючи зірвати канонічний зв'язок з Царгородом, вони піддержують чи наново на- в'язують зв'язок з Вселенською Церквою і її звер- хником Римським Архиєреєм... Зриваючи зв'язок з Царгородом, зробили це не в ім'я цілковитої не- залежності кожного митрополита від вищої влади — такої засади Христова Церква ніколи не ви- знавала за правильну, — зривали її в не ім'я само- любства, не в дусі бунту, а в ім'я послуху і поко- ри...»¹⁰⁶⁾

«Якби не насильне знищення нашої Церкви цари- цею Катериною, Миколою I і Александром II, тобто якби не єдиний у своїм роді, тільки царатом практи- кований спосіб навертання народу нагайкою і кну- том, населення українських земель було б досі тим, чим його хотіли мати його ієрархи XVI ст., тобто бу- ло б вірне переданням Митрополита Ізидора, царго- родського патріярха Йосифа і всієї візантійської Цер- кви, що прийняла за догмат примат судовластя Рим- ського Архиєрея... Воно було б зберегло обряди, звичаї, національне передання... було б тільки на- уку віри доповнило наукою Вселенських Соборів, що після семи перших проголошували, боронили, сте- регли і розвивали науку Божого Об'явлення...»¹⁰⁷⁾

Це митрополичий виклад історії минулого нашої Церкви в основних зарисах змагань за церковне з'єдинення, бож це змагання, яке не завмирало в нашому народі, постійно народжується і дивним дивом ці змагання завжди здушуються, чужими українській Церкві й українському народові, си- лами. Це минуле змальовує Митрополит на те, щоб

¹⁰⁶⁾ До духовенства, стор. 14-15.

¹⁰⁷⁾ До духовенства, стор. 15.

над ним рефлектувати, щоб шукати, чи часом Господь не накреслює нашому народові, чи, точніше, Христовій Церкві в Україні, шляху, по якому їм належить ступати, щоб досягти завершення *повноти* свого власного буття, а, може, також, щоб відкрити в цьому минулому своє покликання в сім'ї християнських народів і цілого людства...

І від минулого Митрополит звертає свої очі на будуче, яке починається сьогоднішнім днем: «Таке положення буде для ієрархів на українських землях нагодою розглянути положення Церков і всієї церковної історії. Може дійдуть вони до того самого переконання, до якого прийшли їх попередники в XVI ст. Греко-католицькі єпископи, тобто українські єпископи, що тримаються вселенської віри, є наслідниками тієї ієрархії XVI ст... Наші ієрархи поставлені історичними обставинами перед питанням зірвати канонічний зв'язок з тими Церквами, до яких належать, мусять це зробити так, щоб того зв'язку не зривати дорогою розколу... в ім'я самолюбства чи імперіялізму, а в ім'я любови, християнської покорі і церковного авторитету... Мусять також вважати на те, щоб... не затрачати того, що в цих матірніх Церквах було вселенське, здорове і благодатне, а тільки те, що в цих матірніх Церквах могло бути противне вселенській вірі й апостольським переданням...»¹⁰⁶)

Обнявши своїм зором минуле, Митрополит розкриває рівночасно цими думками й закликami шлях у майбутнє; це шлях, на який українські християни тепер чи, може, в дальшому майбутньому мусітимуть ступити, бо «з'єдинене з Вселенською Церквою українське благочестя, відмежо-

¹⁰⁶) До духовенства, стор. 15-16.

вуючи нас від сусідів від Заходу і Сходу, є, на нашу думку, оперте на історичному досвіді, — *единою формою* релігійного буття, яке нам може запевнити свободний розвій нашої релігійної та національної культури й остерегти нас від внутрішніх роздорів...»¹⁰⁹) На межі історичних епох проголошує Митрополит свої заповіді, шле свої просьби і, простягнувши руку до згоди, заявляє, що *з'єдинення — це єдина тривка форма релігійного буття українського народу*. І хоч замовк голос цього благовісника єдності, то свіжими і живими залишилися його думки і мислі і його заповіді.

Свій нарис про Митрополита Андрея хотіли б ми закінчити рефлексією, яка мимоволі родиться в умі людини, коли глянути на двотисячлітню історію нашої землі, а в тому й на тисячоліття нашого українського християнства, з дальшої перспективи й очима віруючої людини. Давне українське благочестя в самих початках буття Христової Церкви в Україні викреслило в уяві української людини чудову картину, яка з'явилася на світанку Христової Церкви на Дніпрових горах: це святий апостол Андрей Первозванний, рідний Брат первоверховного Апостола Петра, з'явився на Дніпрових горах, на місці, де в далекому майбутньому мала здвигнутися столиця України, а водночас матірний город християнства на східноєвропейському просторі. Він благословив ці гори і цю землю своїм хрестом; молитвою своєю він благав благодаті Господньої для землі, яка мала прийняти в себе зерно Христової благовісті, щоб принести святі багаті плоди. В цьому ж часі вмирав на хресті в Апостольській Римській Столиці рідний брат ап.

¹⁰⁹) Праця над з'єдиненням, стор. 59.

Андрея Первозванного, св. первоверховний апостол Петро. Тільки єдиному Всевідучому Богу видною була оця таїнственна злука в рідності крові і рідності християнського духа між двома братами, між посівом мученичої крові і посівом Божого благословення, що ними обидва брати засівали землю на європейському Сході і Заході. І тисячу років пізніше, після цієї картини-з'яви на Дніпрових горах, на посіві Андріївського благословення вирости могутні Божі храми, як видимі знаки живої Христової віри і українського благочестя на всій українській землі, а на тисячолітній історії Христової Церкви в Україні видимо вирита печать оцієї первісної злуки між двома апостолами-братями, Андреем і Петром... В цій братній злуці у вселенській вірі Христової Церкви родилось християнство в Україні...

А зараз проходить у минуле друге тисячоліття Христової Церкви і перше тисячоліття християнства в Україні. І на порозі нової доби з'являється, вже не в уяві, а в дійсності, постать переємника апостольського післанництва на українській землі, Митрополит Галицький, Слуга Божий Андрей. З'являється на зруйнованій землі й серед потрясеного в глибині своєї душі українського народу. Перший Андрей Первозванний благословив цю землю на засів і ріст Христового Євангелія, і тому він для віруючої української людини є *Андреем Благословителем*. Другий Андрей Митрополит на порозі нового тисячоліття благовістить на українській землі і серед українського народу благовість єдності в єдиній, святій, вселенській і апостольській Христовій Церкві. І тому він для нас *Андрей Благовіститель*.

Своєю простягнутою рукою до християнського миру цей Андрей Благовіститель благословить не-

видимо із небесних хоромів свою землю під новий засів і свій народ на нове післанництво — стати вістуном і будівничим християнського з'єдинення. Слуга Божий Митрополит Андрей Благовіститель благословить, як колись Андрей Первозваний, і благовістить, щоб наново і на віки зберегти різьблену історичними віками Христової Церкви в Україні печать рідности, братньої однодушности і єдности між Христовими апостолами-братами, Андреем і Петром.

З М І С Т

Супровідне слово	5
Від автора	12
ЙОГО «Я»	15
«І ПОЛІС ПНЕВМАТІКІ»	35
Поняття держави	40
Питання державної влади	47
Влада — це служба	54
З БОГОСЛОВСЬКОГО МИСЛЕННЯ МИТРОПОЛИТА АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО	57
I	
Істота Бога — Пресвята Тройця	60
II	
Енантропезіс — чоловічення	65
III	
Відкуплений світ	68
«ДА БУДЕТ СВЯТА І НЕПОРОЧНА...»	70
БЛАГОВІСНИК ЄДНОСТИ	91
Частина перша	
Вступні завваги	92
Провідна ідея цілого життя	99
Джерело надхнення	100
Любов до Христової Церкви	104
Єдність і вселенськість	105
Величність ідеї з'єдинення	106
Наше післанництво	107
Трагедія чи післанництво	110
Християнський патріотизм	111
Пробудитель зацікавлення питанням з'єдинення у західньому християнсько- му світі	115

	<i>Приготування ґрунту для з'єдинення</i>	118
	<i>Далекий шлях до здійснення туги за сдністю</i>	122
Частина друга		
	<i>Єдина Христова Церква</i>	126
	<i>Злука людини з Церквою</i>	135
	<i>Православ'є і православна Церква</i>	144
	<i>Церковне роз'єднання — чужий налив на організмі українського народу</i>	161
	<i>Отруйні плоди роз'єднання</i>	167
Частина третя		
	<i>Миротворець</i>	171
	<i>Програма замирення: вихідне стано- вище</i>	173
	<i>Програма замирення: апологія Бере- стейської унії або наше вселенське «вірую»</i>	182
	<i>Програма замирення: вимога на сьо- годні</i>	192
	<i>Далекосяжний задум з'єдинення у сво- сму зарисі</i>	194
	<i>На межі епох</i>	213

